

SCHERVEN SLIPEN

Paul Misdorp

Voor leiders die de tijdgeest durven te verstaan
en bereid zijn de scherven nieuw te zetten

Dit boekje wordt u aangeboden door VinNDT, House of Coherence, Zeelenberg, De Waerdmeester, &Uzelf, de gemeenten Bergen op Zoom, Etten-Leur en Zundert.

Auteur: Paul Misdorp
 Copyright ©Paul Misdorp
 info@vinndt.nl
 www.vinndt.nl

Beelden: Maud Quaedvlieg
 Copyright ©Maud Quaedvlieg

Redactie: Walter van de Calseyde
 Vormgeving: Vormvreters
 Drukwerk: PrintSupport4U

ISBN 978 90827 3122 4

Uitgave 2021

**VinNDT staat voor:
 veranderen in nieuw denken toepassen**

Ten geleide	4
De nieuwe tonen van Paul	8
0 Early warners	12
01 De kus van Corona	
02 Democratisch tekort	
1 Dwarsdenkers: ontdekken van een nieuwe ethiek	24
1.1 Menselijke kwetsbaarheid	
1.2 Morele helderheid in ons denken	
1.3 Recht doen, recht hebben	
1.4 Een nieuw realisme	
1.5 Ecologisch bewustzijn	
2 Kunstmakers: verbeelding aan de macht?	46
2.1 Schijnbare vaagheid	
2.2 De outsiders blik	
2.3 Chaos en samenhang	
2.4 Leven tussen principe en praktijk	
2.5 Zalf voor de ziel	
3 Waarden waarderen	66
3.1 Stikstof tot nadenken	
3.2 Een andere economie	
3.3 De regel of de geest	
3.4 Verdingelijking	
3.5 Humaniteit en waardensturing	
4 Veranderende vermogens	86
4.1 De wet en de bedoeling	
4.2 Structurele oplossingen?	
4.3 Leren voor morgen, leren van morgen	
4.4 Nieuwe adem, nieuwe energie	
4.5 Leerling, leraar, leider	
5 Aarden en gronden	106
5.1 Ontdekking van de natuur	
5.2 Topophilia	
5.3 Nieuwe stad, nieuw organiseren	
5.4 Waardennetwerken: meer dan samenwerken	
5.5 De coöperatieve geest daalt neer	
Inspiratiebronnen	126
Sponsors	129

In 2017 verscheen mijn eerste boekje uit een serie van drie met de titel 'Crisis of kruispunt', daarbij refererend aan het gevoel dat we op een kantelpunt in de tijd staan. Blijven we treden in de oude, vertrouwde voetsporen of durven we nieuwe levenslijnen uit te zetten? Drie jaar later, in 2019, verscheen 'Open deuren'. Daarin speelt de taal een belangrijke rol. Taal die doordrenkt is van de verandernoodzaak, maar ook taal die passief blijft hangen in woorden. Nu, weer twee jaar later, ziet het derde boekje het levenslicht, getiteld *Scherven slijpen*, waarin niet alleen het kantelpunt in de tijd en de verandernoodzaak samen worden genomen, maar waarin ook nog eens de activerende rol van ons handelen wordt benadrukt. En inderdaad zoals de ondertitel al aangeeft, het boekje richt zich tot iedereen die de kracht heeft als leider de tijdgeest te verstaan en bereid is om wat stuk gegaan is te herstellen. Maar niet meer in een poging een replica van het oude te maken, maar om het oude in te passen in het nieuwe dat we nog niet kennen. Zo verandert de oude kookpot via een proces van vernietiging in een nieuwe vaas.

Ik wil nog even ingaan op de twee elementen *scherven* en *slijpen*. In de dagelijkse taal heeft de connotatie van 'scherven' meestal een negatieve betekenis: iets wat ooit een mooie eenheid vormde, is plots stukgeslagen en kapot gemaakt. Voor een deel klopt dat beeld. Ondanks het feit dat de moderne mens erin is geslaagd om een hele kunstwereld te creëren, heeft hij daarmee tegelijkertijd meer schade aangericht dan ooit tevoren. Op nieuwe generaties, maar allereerst op de huidige, rust een grote verantwoordelijkheid om wat in het verleden stuk is gemaakt weer te herstellen, te verbeteren, en te slijpen op een creatieve manier die past bij een nieuwe tijd. Wij bouwen weliswaar voort op het verleden, maar moeten er om bestwil ook van durven af te wijken. We moeten leren om reproduceren te vervangen door reflecteren, luisteren naar de signalen, ons bewust te worden van onze positie in de wereld en vandaaruit handelen¹.

Er is ook een positieve en veelzeggende associatie mogelijk met scherven in het kader van een veranderingsproces. Om te kunnen veranderen gaat het niet alleen om een uiterlijke verandering op systeemniveau, maar ook om een innerlijke verandering bij onszelf. En eigenlijk zijn beide tegelijkertijd nodig om effectief te zijn. Daarvoor sluiten we aan bij respectievelijk een stukje van onze westerse geschiedenis die teruggaat naar de Grieken en bij de oosterse geschiedenis van Japan, Korea en China.

In de democratische periode van de Griekse geschiedenis tussen 508 en 415 v.Chr. was er sprake van een zogenaamd schervengericht (ostracisme). De term is ontleend aan het Griekse woord (ostrakismós), dat aardewerk betekent. In die periode konden burgers tijdens volksamenkomsten in verschillende Griekse stadstaten een naam op een potscherf krassen van iemand die naar hun mening te machtig was geworden en een halt moest worden toegeroepen. De scherf van een pot was dus feitelijk wat in een hedendaagse democratie de functie van een stembiljet heeft. Kortom, een systeem om tirannie – de alleenheerschappij van een dictator (of een machtige generaal) – te voorkomen. De straf bestond uit verbanning uit bijvoorbeeld Athene, voor doorgaans een periode van tien jaar. De betreffende persoon moest binnen tien dagen na het vonnis de polis hebben verlaten, maar behield wel zijn bezittingen en burgerrechten. Het toenmalige schervengericht is vele eeuwen later, in onze tijd, vervangen door een reeks van democratische verschijningsvormen. We zullen in dit boekje zien dat veel van die democratieën nieuw leven moet worden ingeblazen, omdat hun aanvankelijke creatiekracht is uitgewerkt. En daar past ook bij het wegzenden van leiders (en systemen) die disfunctioneren en/of over te veel macht beschikken.

In de late 15e eeuw werd in Japan en later ook in China, Vietnam en Korea 'Kintsugi' ontwikkeld, een kunstige manier om gebroken, kostbaar aardewerk te repareren en te verfraaien. Ambachtslieden maakten het aardewerk mooier door de scherven met goudkleurige lak weer aan elkaar te zetten; goud als symbool voor hereniging. De waardering voor Kintsugi komt voort uit de Boeddhistische wereldbeschouwing waarin de schoonheid van de imperfectie en vergankelijkheid wordt benadrukt.

¹ Antonio Damasio heeft in zijn boek 'De vreemde orde der dingen' een overtuigende poging gedaan om bewustzijn te duiden door het culturele ontwikkelingsproces van de mens aan te laten sluiten bij verschillende fasen van het biologische ontwikkelingsproces van al het leven. Met daarbij een centrale rol voor ons uiterst geraffineerde zenuwstelsel dat gevoelens registreert. Gevoelens die leiden tot een homeostase als basale behoefte van ons aan continuïteit van ons individuele leven waarin ook al een zekere positieve toekomstgerichtheid besloten ligt. Bewustzijn veronderstelt voor Damasio subjectiviteit, het vermogen om op onszelf en onze geplaatstheid in de wereld te reflecteren. Juist kunst is daartoe in staat. Kunstenaars worstelen met de werkelijkheid, ze zakken er in weg en werken zich er weer uit, ze ontsluiten een perspectief dat mensen kan helpen om met vertrouwen de nieuwe tijd in te stappen.

De sporen van gebruik en de met opzet veroorzaakte barsten dragen bij aan de waarde van een object. Daarmee wordt ook een visie op de mens zichtbaar, die hem/haar accepteert als waardevol, tijdelijk, in-het-moment en eindig. Kintsugi staat voor transformerende kracht die leidt tot verinnerlijking en een heruitvinding van jezelf.

Kortom, scherven hebben juist ook een positieve betekenis. Ze zijn een middel in veranderings-processen op systeemniveau (Griekenland) en op individueel niveau. Zo kan verandering van de samenleving alleen maar slagen als ook de drager van die samenleving – de mens zelf – verandert.

Dit is het moment om de stap te maken naar mijn zelf gecreëerde scherven en brokstukken van kennis. Ik zal in dit boekje eerst kort stilstaan bij een paar recente signalen (early warners) van hoe wij er als democratische samenleving voorstaan, wat ons bedreigt en hoe we tegen ons mainstream denken durven in te gaan en elk vanuit een eigen positie een bijdrage leveren aan een nieuwe handelingsethiek. Vervolgens zet ik een stap richting kunstenaars, omdat uitgerekend zij ons kunnen leren om op een andere manier naar de werkelijkheid te kijken. Zij laten ons zien hoe verbeeldingskracht kan helpen om een stap te zetten naar anders samenleven en anders organiseren. Onvermijdelijk stuiten we dan op het waardenvraagstuk: welke waarden vinden wij van belang om voor te leven en van welke waarden moeten we op gepaste wijze afstand nemen? Als we ons een ander wereldbeeld voor de geest kunnen halen, gekoppeld aan andere waarden, andere dingen die we belangrijk vinden, dan moeten we ook onze vermogens gaan inzetten om dat te realiseren. In het hoofdstuk over veranderende vermogens raken we licht een aantal nieuwe handelingsperspectieven aan. De laatste scherf – aarden en gronden – heeft te maken met feitelijk realiseren en organiseren. Hoe en waar kunnen we beter aarden en wat betekent dat voor onszelf en voor de gezondheid van onze samenleving?

Mijn eigen scherven-aanpak heeft wel gevolgen voor hoe u, als lezer, uw leesopdracht formuleert. U kunt ervoor kiezen om selectief losse paragraafjes te lezen die u interessant lijken. U fladdert zo door de tekst en snuift de afzonderlijke geuren op. U kunt ook op zoek gaan naar samenhang tussen de losse paragrafen, zoals ik dat in mijn eigen schrijfproces ook deed. In dat geval adviseer ik u om per hoofdstuk eerst de korte inleiding te lezen en daarna pas af te dalen naar

de losse brokstukken. En, mocht u behoren tot de klassieke lezer, die een boek van voren naar achteren leest en hoopt op een plot aan het einde, dan moet ik u teleurstellen. Die plot is er niet. Wel kan ik u een stekelig leesdocument aanbieden met vele scherpe randjes, waarin met enige goede wil een zekere geconstrueerde opbouw zichtbaar wordt van abstract idee naar concretere actie. Dat brengt me bij de doelgroep tot wie ik me met dit schrijven richt. Wie zijn zij en waar zijn ze mee bezig? Ik denk in de eerste plaats aan dappere gemeenten en organisaties die, ondanks, en deels misschien juist vanwege, de ervaren externe maatschappelijke en financieel-economische druk zijn blijven investeren in het ontwikkelen van leiderschap en talent van mensen binnen hun organisatie. Immers, het belangrijkste kapitaal van organisaties zijn de medewerkers. Zij voelen de veranderde tijd aan en wat dat vraagt aan focus en inspanning om met vertrouwen de taaie en complexe opgaven op te pakken waarvoor ze zich geplaatst zien. Dit boekje is ook interessant voor mensen die de huidige tijd als lastig ervaren, nog geen focus hebben, maar zich wel verantwoordelijk voelen voor het creatief slijpen en zetten van scherven die zijn ontstaan tijdens en als gevolg van onze moderniseringsprocessen. De komende {2+(5x5)} overpeinzingen kunnen hen misschien helpen bij het scherpen van hun focus en eigen opgave. Tot slot, dank ik Maud Quaedvlieg voor de foto's van haar prachtige kunstwerken, die we na ampel overleg telkens weer treffend weten te matchen met de boodschap van de teksten. Op haar website www.maudquaedvlieg.nl treft u nog veel meer aan van haar fantastische werk. Ook dank ik mijn collega, Jan Willem Zeelenberg, voor de altijd weer verrassende samenwerking tijdens onze leercirkels voor 'leiders van de toekomst', waarin we vraagstukken als deze dikwijls aan de orde stellen. In dat verband verwijs ik naar onze interactieve website www.leercirkel.org waarin de filosofie van nieuw leiderschap wordt toegelicht, voorzien van ervaringen van deelnemers aan onze leercirkels.

Ik wens u veel lees- en leergenot.

Paul Misdorp – Breda 2021
www.vinndt.nl/nieuws

Paul is één van de stemmen in het nationale orkest die een dissonant durft te spelen. In die zin dat hij een nieuwe toon durft te laten horen die reeds iets verraadde van de thema's die in het volgende deel van de symfonie leidend zullen worden. Veel componisten preluderen alvast op de thema's in het volgende deel. De nieuwe tonen klinken niet altijd in overeenstemming met het gangbare. Ze zijn ook niet altijd makkelijk verteerbaar, maar ze zijn van groot belang, ze geven immers de toekomst aan. Ik hoop dat de nieuwe tonen van Paul interesse oproepen en liever nog een zekere actiebereidheid.

Doordat dit een bundel is van vele artikelen of blogs wordt een veelheid van thema's aangeraakt, die een zekere samenhang vinden omdat ze uit één mind en één intentie voortvloeien. Het is Paul die de scherven slijpt en ze probeert tot een geheel te brengen. Wellicht is dat wel de oproep van dit boek: dat we dat als lezer (ook) zelf moeten doen. Onze scherven slijpen en pogen daar een betekenisvol geheel van te maken. Ik zal hier alvast in mijn eigen denken een aanzet in geven.

Paul leidt mij in dit boek langs een grote diversiteit aan thematiek: kunst, filosofie, economie, landbouw, ecologie en tal van sociaal-maatschappelijke thema's. Tijdens het lezen zocht ik naar de voor mij belangrijke elementen waarin ik al deze thema's kon samenbrengen. In termen van de metafoor van de scherven en de vaas zocht ik langs de scherven hoe de oorspronkelijke vaas eruit zou hebben kunnen zien. In deze zoektocht ontdekte ik dat dit niet eenvoudig is. Het beeld van de vaas wordt, los van de scherven, al gevormd. Ik lees door de thema's heen en interpreteer deze met behulp van mijn bestaande mens- en wereldbeeld. Automatisch selecteer ik scherven die daarin passen en welke niet. Dit boek onbevangen en open lezen lijkt mij dan ook de eerste opgave voor de lezer. Hierdoor leer je je eigen mens- en wereldbeeld beter kennen. Dat is een eerste belangrijke meerwaarde van dit werk. Een tweede meerwaarde realiseer je door te onderzoeken wat de scherven kunnen toevoegen aan je bestaande mens- en wereldbeeld. Als ik door de artikelen heen lees, ontdek ik drie voor mij belangrijke thema's: eenheid en fragmentatie, de kracht van het midden en het proces van transitie.

Eenheid en fragmentatie

Ik lees door de artikelen hoe de wereld verstrikt geraakt is in een gefragmenteerde complexiteit, waarin het steeds moeilijker wordt om de betekenis ervan te begrijpen en vooral te voelen of te ervaren. Zien we door alle fragmenten het geheel nog wel? Treffend weergegeven in het gezegde: zien we door de bomen het bos nog wel? De mens kan niet zonder een zingevend kader. We zoeken dwars door de scherven naar de vaas die het eens was. Het is opmerkelijk dat de metafoor van de scherven en de vaas uitgaat van een eens geweest eenheid die moet worden hersteld. Er is hierbij sprake van een cyclisch proces van uiteenvallen en herstellen in vernieuwde glorie. Vernieuwd omdat de kunstenaar het lijmen zo heeft vormgegeven dat er iets is toegevoegd. Naast de vorm van de vaas hebben alle scherven die het geheel vormen ook een eigen vorm en eigen signatuur gekregen. Hoe mooi en wijs is deze gedachte dat de nieuwe heelheid bestaat uit unieke deeltjes, die allemaal een unieke rol spelen in het vormen van het geheel.

De kracht van het midden

Alle artikelen ademen 'het belang van het midden', van de menselijk maat, van het verbindende element dat alle unieke deeltjes tot een geheel weet te brengen. De lijm die de scherven moet verbinden wordt hier gevormd door de menselijkheid, door het midden. Uitsluiting, kloven, polarisatie zijn de grote gevaren die de lijm doen oplossen en waardeloos maken. Het gevaar van de metafoor van de vaas en de scherven is het vaste element. De scherven blijven niet vastzitten als ze eenmaal gelijmd zijn. Lijmen is een continu sociaal proces waarin het hart wellicht de gouden glans in de lijm doet oplichten.

Het proces van transitie

Een derde element dat ik in alle artikelen centraal vind staan, is het momentum in de huidige tijd. De tijdgeest die in transitie lijkt. Veranderingen lijken niet meer organisch te verlopen, maar kennen een turbulente dynamiek. De dynamiek die zo treffend wordt gekenmerkt in termen van 'het oude werkt niet meer en het nieuwe werkt nog niet'. De lijm die de scherven moet verbinden, moet een nieuwe samenstelling krijgen.

Wat zijn de cohesiefactoren van de nieuwe tijd en niet onbelangrijk: hoe ziet het proces eruit?

In dat laatste zit mijn bewustwording van dit boek. Ik zou dat willen verbinden aan het thema activisme. Welke rol speelt het activisme in het huidige transitieproces? En moet ik niet meer activistisch strijden voor vernieuwing naar een meer hele, geïntegreerde en zingevende wereld waar mensen een eigen unieke plek kennen, waarin iedere mens met zijn eigen signatuur onderdeel is van het grotere geheel? Elk mens een scherp kan zijn in de vaas. Ik gun ieder zo zijn ontdekking van zijn of haar huidige mens- en wereldbeeld. Het inzicht in de thema's die voor jezelf van belang zijn en tenslotte de uitdagende vraag: wat je kan bijdragen aan de transitie waarin de huidige wereld lijkt te verkeren.

Herman van Kampen

Founder House of Coherence

Echo Plants

0. EARLY WARNERS

0.1 De kus van Corona (23-04-2020)

Het coronavirus, aangeduid met de technische term COVID-19, waart rond en ondergraaft als onbekend natuurverschijnsel ons zelfvertrouwen en – helaas – ook het laatste restje weerstandsvermogen van ouderen. De ‘kus van Corona’ blijkt voor veel kwetsbare ouderen met weinig veerkracht een doodskus te zijn. Van uur tot uur worden we door de media geïnformeerd over het aantal gemelde besmettingen en het aantal mensen dat onder het virus bezweken is. We spreken van een crisis. Twee vragen houden mij bezig. In hoeverre wijkt deze crisis af van die andere crises, zoals de klimaatcrisis, de crisis in de zorg, het onderwijs, de woningmarkt en zelfs de financiële (banken)crisis? Anders geformuleerd: waarom kust Corona ons wakker, uitgezonderd de veroordeelde ouderen, maar zitten we op het gebied van klimaat, zorg, onderwijs en financiële sector nog steeds middenin de prut? En: kan dat wakker kussen dan ook iets betekenen voor een andere manier waarop we tegen klimaat, zorg, onderwijs, wonen en economie in het algemeen aankijken en daarin een mogelijke versnelling aanbrenge?

De levensbedreigende agressiviteit, de grote snelheid van verspreiding alsmede de besmettelijkheid van het virus maken het tot een geduchte tegenstander. Reden waarom sommige regeringsleiders spreken van een oorlog tegen het virus. Volgens het Eisenhower-principe is er sprake van een dringend en belangrijk probleem dat onmiddellijk dient te worden aangepakt². Immers, het dringt zich in meer of mindere mate aan ons allen op, het ontziet niemand en tegelijkertijd bedreigt het ons leven, onze middelen van bestaan en ons samenleven met anderen. Kortom, we worden ernstig teruggeworpen op onszelf en dat voelt niet gerieflijk. We worden uit onze veilige patronen gerukt, raken geïsoleerd, worden angstig en onzeker. Leiderschap is dan geboden. Een aantal mensen wil terugvallen op een sterke leider, omdat zij het gevoel hebben die situatie niet aan te kunnen. Anderen tonen zelf leiderschap en organiseren zich met name rond die groepen in de samenleving die hulp tegen eenzaamheid en onzekerheid kunnen gebruiken. Daarmee laten ze zien dat een samenleving ook echt samen leven inhoudt. Het versleten woord ‘solidariteit’ wordt zelfs hier en daar alweer in de mond genomen.

² Het principe is genoemd naar de toenmalige president en generaal Dwight D. Eisenhower die aangaf dat er twee soorten problemen zijn: urgente problemen en belangrijke problemen. Voor hem waren de dringende problemen niet belangrijk (overlaten aan een competente medewerker) en de belangrijke problemen niet urgent (plannen om zelf aan te pakken). Hoewel er van beide voorbeelden zijn te verzinnen, komen ook de andere twee opties voor: dringende problemen die ook belangrijke problemen zijn (meteen zelf aanpakken) en problemen die noch dringend, noch belangrijk zijn.

Familieleden en vrienden ondersteunen elkaar financieel, studenten helpen eindexamenkandidaten voor te bereiden op hun examen, burens doen boodschappen voor elkaar, horecaondernemers helpen voedselbanken en leveren maaltijden af aan coronabesmetten, en zo zijn er nog vele voorbeelden van altruïsme te noemen. En ook de overheid pakt haar rol op, voert regie vanuit een bepaalde strategie (ontwikkelen van groepsimmunitet) en stelt een indrukwekkend pakket aan financiële en (im)materiële steunmaatregelen op, die alleen nog maar hoeven te worden uitgevoerd... Kortom, corona wordt ervaren als een crisis en heeft ons wakker gekust. Het heeft alle burgers doen beseffen dat ons leven kwetsbaar is, het heeft de overheid in de verandering gezet en het heeft actieve burgers aangezet om mooie ideeën ook in de praktijk te brengen. Niet alleen het virus leeft, maar ook ons bewustzijn van de fragiliteit van ons bestaan is geactiveerd. En dat leidt vanuit een gevoel van medemenselijkheid tot mooie creaties en innovaties.

Maar, hoe zit het dan met die andere crises: de klimaatcrisis, de bankencrisis, de crisis in de zorg, het onderwijs en de woonomgeving? Kennisplatform 31 heeft in haar Jaarplan 2020 laten zien dat er sprake is van toenemende ruimtelijke en sociale ongelijkheid, dat de samenleving mensen in toenemende uitsluiting in plaats van insluiting plaatst, dat de betaalbaarheid en beschikbaarheid van wonen ernstig onder druk staat en dat de transitie naar een duurzame samenleving op tal van hobbels stuit³. Waarom zijn we daar nog niet door wakker gekust? Komt dat omdat we nog onvoldoende overtuigd zijn dat het werkelijk om crises gaat? Immers, de zogenaamde klimaatcrisis is al 50 jaar bekend, de bankencrisis 12 jaar en de crisis in zorg, onderwijs en huisvesting dateren ook niet van vandaag of gisteren. In termen van Eisenhower zijn deze crises, met uitzondering van de bankencrisis (wel dringend en wel belangrijk, maar niet door banken zelf, maar door overheidsgaranties ‘opgelost’) lange tijd niet als dringend ervaren en ook niet als belangrijk. De voor de hand liggende beleidsreactie is dus geweest: niets doen. De laatste jaren is de relevantie wat groter geworden en worden er plannen gemaakt. Toch is het de vraag of met name politici de vraagstukken opvatten als crisisitems. Ze bedreigen niet direct ons leven, onze gezondheidszorg, ons onderwijs en onze leefomgeving. Degenen die uitvallen hebben dat in principe aan zichzelf te wijten. Ze zijn niet in staat of bereid om zich aan te passen aan de omstandigheden c.q. zich in te vechten in een strijd om schaarse resources.

³ Platform 31 (2020) Jaarplan 2020, werken aan maatschappelijke vraagstukken van vandaag en morgen. Den Haag.

Daarmee raken we een cruciaal punt: 'de omstandigheden'. Dit zijn geen natuurlijke omstandigheden, zoals bij het coronavirus, maar welbewust door de mens gecreëerde omstandigheden, die een systeem zijn gaan vormen. Om precies te zijn: een neoliberaal systeem waarin de 'hidden hand' van de vrije markt nog eens versterkt werd door een efficiënter werkende overheid. Deze legt net als het bedrijfsleven nadruk op soepel lopende processen, waarin ook nog eens ruimte bleek te bestaan voor enkele overblijvende collectieve arrangementen. Uit dit systeem is niet alleen het menselijke van de creativiteit verdwenen, maar ook de aandacht voor en betrokkenheid op mensen. Dat zijn wel de mensen voor wie we alles organiseren, of toch niet Dat begint zich nu te wreken. De onvrede bij de cliënten en het personeel over de geboden kwaliteit en de traagheid van processen sijpelt door naar het management en de politiek.

Het coronavirus heeft vanwege zijn kracht van de willekeur ons in beweging gebracht: een kritisch volgende, strategische, alerte en faciliterende overheid, een betekenisvolle groep actieve burgers en een breed gedeeld besef onder de bevolking dat überhaupt sprake is van een crisis. Het is nu zaak die energie ook aan te wenden om het systeem dat we zelf gecreëerd hebben, om te bouwen tot iets anders waarin de mens met al z'n beschikbare kracht en kwaliteiten centraal staat, en markt en overheid daarin dienstverlenend zijn. Of we het nu hebben over het klimaat, de zorg, het onderwijs of de woningbouw. Beslissend zal zijn of we bereid en in staat zijn om het denken over tijd=geld los te laten en afscheid te nemen van een neoliberaal systeem dat niet in staat is om de zelf gecreëerde crises op te lossen. Laat de kus van Corona, met de pijn en verdriet die het geeft, toch iets positiefs tweebrengen, namelijk bewustzijn, beweging en besluitvorming in de juiste richting.

Actuele reflectie

Het is vandaag 29 maart 2021 en we zijn iets meer dan een jaar verder in onze verwerking van de coronacrisis. Technisch gezien heeft er een enorme ontwikkeling plaatsgevonden. In minder dan een jaar tijd verschenen er meer dan tien werkzame vaccins op de markt. Maar zoomen we in op drie niveaus – de wereld, ons land en de mens – dan zien we een heel ander beeld. Een verbrokkeld beeld van groeiende ongelijkheid tussen landen, en binnen landen tussen rijk en arm, tussen grote en kleine bedrijven, tussen private ondernemers en publieke dienstverleners, en tussen stad en land. En achter die ongelijkheid schuilt de kwetsbaarheid van ons menszijn ten opzichte van de natuur en de wijze waarop

door bestuurders tegen de crisis wordt aangekeken. We hebben gedacht dat pandemieën niet meer zouden kunnen voorkomen c.q. snel te verhelpen zouden zijn, maar toen het zich liet aanzien dat COVID-19 ons immuunsysteem te slim af was, zetten de bestuurders, afhankelijk van de context, drie overlevingsstrategieën in: freeze, flight, fight. Weliswaar met tal van tussenvormen. Zo was de Nederlandse strategie een mix van bevriezen in het begin en van vluchten en vechten later in het drama. Deze bestond uit het instellen van een intelligente lockdown, gebaseerd op drie cultuurpolitieke aannamen. Geloof in eigen verantwoordelijkheid (maar geen wenkend perspectief bieden), handelen in de traditie van uitgebreid polderen (maar niet goed getimed en met de juiste partijen) en een diepe overtuiging dat de Nederlandse vindingrijkheid op alles een antwoord heeft (maar daar niet op sturen). De landelijke verkiezingen zijn achter de rug en de partij die de premier leverde heeft ze met overmacht gewonnen. Dit, juist vanwege het met succes agenderen van de corona-aanpak en dat ondanks de kritiek op het beperkte succes ervan. De oppositie daarentegen die telkens wees op het feilen van dit beleid, werd niet door de kiezers beloond. Zij wist de thema's van sociaal-economische ongelijkheid en de samenhang tussen de (omvang van de) pandemie en een ongezonde manier van leven en omgaan met natuur en biodiversiteit niet voor het voetlicht te brengen. En nu is de vraag: wat dan?

We leven nu in een liminale fase, een spannende tussenfase tussen 'leven zonder corona' en 'leven met een verse herinnering eraan'. Een fase waarin de onrust rond *social distancing* grote vormen aanneemt – het groepsgevoel ontsnapt steeds nadrukkelijker aan de fles waarin het verstopt zat - en de vaccinatiecampagne slechts met horten en stoten op gang komt. Het is al eerder gezegd: de coronacrisis is het vergrootglas voor de wijze waarop wij onze samenleving hebben georganiseerd, hoe wij daarop sturen én welke immanente zwaktes daarin zijn te onderkennen. Het is de vraag of de strategie van 'flexibel meebewegen' in combinatie met de opvatting dat technologie ons kan bevrijden van onze kwetsbaarheid, die zoveel politieke winst voor de liberalen heeft opgeleverd, voldoende is? Voldoende om die zwaktes eerst te onderkennen en daarna op te lossen. Waar moeten we dan aan denken?

Het begint met het besef dat de mens in het algemeen kwetsbaar is en daarin bepaalde groepen nog veel kwetsbaarder zijn dan andere. Als dat bewustzijn er is – hier rust een grote verantwoordelijkheid bij onze bestuurders om dat bewustzijn te kweken – dan zullen we bereid zijn duurzamer te investeren in ons leven, onze gezondheid, onze relatie met de natuur (biodiversiteit) en niet

te vergeten in onze relatie met elkaar. En ook bij dit laatste is een belangrijke rol weggelegd voor onze bestuurders. Zij zullen kaders moeten aangeven voor een inclusieve samenleving, dat wil zeggen een samenleving die naar elkaar toetrekt en gelijker is, maar niet gelijkvormiger wordt. Bestuurlijk gezien zal de grootste verandering daaruit moeten bestaan dat we moeten toegroeien naar een testsamenleving, waarin steeds kortstondige experimenten plaatsvinden om te kijken wat de effecten van een bepaalde beleidsmaatregel zijn. Scenario-denken en what...if-denken kunnen daarbij helpen. Het stimuleert de creativiteit en het leervermogen om in oplossingen in plaats van in problemen (vijanddenken) te denken. De coronatijd is te veel gericht geweest op risicomijding, met een beetje op en neer bewegen en eindeloos discussiëren bij elke stap. Tot slot, en dat is misschien voor ons Nederlanders nog wel de grootste les: we moeten leren meer bij de dag te leven. Dat vereist een grote mentale stap, omdat onze zelfgekozen ambities of opgelegde externe opgaven leidend zijn voor ons leven tot dusverre. Structuur aanbrengen. Gewoon de dagelijkse dingen doen, opruimen, lekker bewegen, mediteren of yoga doen, een belletje plegen of elkaar online spreken kan helpen om in een positieve modus te komen. Minder beseffen wat we (ten opzichte van anderen) niet hebben, meer beseffen wat we wel hebben en dat een heleboel andere mensen veel harder getroffen zijn door de kus van Corona.

0.2 Democratisch tekort (23-01-2021)

Twee gebeurtenissen, een in De Verenigde Staten en een in Nederland, laten nog eens zien hoe kwetsbaar onze democratisch stelsels zijn en hoe ze de afgelopen jaren aan erosie onderhevig waren. Ik doel op de gewelddadige bestorming van het Capitool op woensdag 6 januari 2021 en het op 17 december 2020 verschenen onderzoeksverslag van de Commissie Van Dam over de kinderopvangtoeslag⁴. In feite wordt in dat laatste geconstateerd dat de overheid onevenredig veel geweld heeft gebruikt richting haar burgers. Ik wil kort ingaan op de parallel tussen beide gebeurtenissen, die kort samengevat neerkomt op het ernstig geschonden vertrouwen tussen burger en politiek. En wat ervoor nodig is om de weg terug te vinden naar wederzijds vertrouwen.

Kern van de democratie is de paradox – en die maakt haar kwetsbaar én krachtig – dat democratie een *permanent experiment* is, dat nooit af is en waar altijd aan

gesleuteld moet blijven. Iets, dus, wat voortdurend in ontwikkeling is, bedreigd wordt en zich moet zien te bewijzen tegen totalitaire impulsen. Het is, zoals de Franse politiek-filosoof Claude Lefort ooit over de democratie schreef: *"Zij komt tot stand en houdt zich staande wanneer de bakens van zekerheid teloorgaan"*. Het bieden van zekerheid is een gezamenlijke verantwoordelijkheid van burgers en politiek. De bestorming van het Capitool door uiteenlopende groeperingen van boze mensen laat zien dat burgers geen vertrouwen hebben in de politiek (die hen niet aanstaat). Maar, zoals de Commissie van Dam heeft laten zien, komt de omgekeerde situatie ook voor. Terwijl grote groepen gewapende burgers in de VS ons willen doen geloven dat de politiek (maar breder de samenleving) niet wil deugen, althans niet hoe zij die zien, zo maakt de toeslagenaffaire in Nederland duidelijk dat onze politiek (wetgevende en uitvoerende macht), maar in de slipstream ook de rechtelijke macht ons willen doen geloven dat ook een grote groep burgers niet wil deugen en in een lange reeks van jaren fraude zou hebben gepleegd. Laten we iets verder op beide casussen ingaan om te zien wat er werkelijk aan de hand is en wat nodig is om te werken aan het herstel van het democratische systeem.

De bestorming van het Capitool is zowel symbolisch als ook feitelijk een aanval op het langdurige democratische experiment in de Verenigde Staten. Die aanval komt voort uit een aantal bronnen van onvrede en spanning: *op structureel niveau* de onverwerkte geschiedenis van het kolonialisme, *op conjunctureel niveau* de effecten van de globalisering op de Amerikaanse economie, de geharnaste relatie tussen twee partijen die elkaar niets gunnen, daaraan gekoppeld de verkiezingen eind 2020 en *op evenementieel niveau* de coronacrisis. Deze bronnen van onvrede worden gevoed door uiteenlopende groepen boze en deels gedupeerde mensen die elkaar versterken en met vrij beschikbare wapens het rechtssysteem zwaar op de proef stellen. Zij voelen zich in de steek gelaten en opteren voor een sterke man – Trump – die in navolging van andere 'sterke mannen' in de wereld de macht eenzijdig en totaal naar zich toe wil trekken. Georganiseerd wantrouwen is de brandstof waarop politiek en samenleving decennialang hebben gelopen en waarin nu iedereen lijkt vast te lopen. Angst voor de buitensfeer, langdurige verwaarlozing, gebrekkig adaptatievermogen, klein en groot geweld, conspiracy theories, nepfeiten, alternatieve waarheden en tot slot splijtend leiderschap zijn daarvan het gevolg.

Zo ernstig lijkt de geleden schade van de democratie in ons land niet te zijn, maar schijn kan bedriegen. Ook bij ons is sprake van wantrouwen, zelfs van geïn-

⁴ Commissie Van Dam- Parlementaire ondervragingscommissie Kinderopvangtoeslag (2020) Ongekend onrecht. Den Haag.

stitutionaliseerd wantrouwen. De toeslagenaffaire illustreert dat op pijnlijke wijze. De commissie Van Dam zegt ergens in haar rapport: *“Onder druk van een oververhitte politieke behoefte aan fraudebestrijding, waarin elke vergissing al gauw als fraude werd gezien, werden ouders in de raderen van de uitvoering door de Belastingdienst ten onrechte gebrandmerkt als opzettelijke fraudeurs”*. De fraudeaanpak van de Belastingdienst die gedurende een reeks van jaren duizenden mensen trof, kenmerkte zich door een ‘alles of niets-benadering’, een groepswijze aanpak, een opzet/grove schuld-benadering, met gebruik van ‘zwarte lijsten’ en risicoprofielen. Allemaal zeer grofmazig en niets te maken hebbend met de menselijke maat. Het ideaal van een scheiding der machten is met voeten getreden, want regering en parlement zijn samen verantwoordelijk geweest voor een strenge en niets of niemand ontziende wet- en regelgeving, en de hoogste rechtelijke macht heeft – ook zeer onkritisch – gevonden dat de overheid goed werkende wetten maakte en uitvoerde. Kritische tegengeluiden werden ontkend, relevante informatie niet gedeeld en het individu niet beschermd. Integendeel, er zijn sterke aanwijzingen dat er sprake is geweest van etnisch profileren. Kortom, ook in ons democratisch bestel is sprake van diepgeworteld wantrouwen.

Hoewel de context verschillend is – in de VS toont zich het georganiseerde wantrouwen in een aanval van burgers op de politiek, in Nederland heeft de politiek de aanval geopend op haar burgers – staat in beide gevallen de democratie voor een grote uitdaging. Zij zal zich in de komende tijd in haar kwetsbaarheid als risico- en waardevol experiment moeten bewijzen. We weten niet precies waar dat op neerkomt, maar één ding is zeker: het zal een lang en moeizaam proces zijn, waarin de politiek het vertrouwen weer terug weet te winnen van haar burgers. Goed leiderschap is essentieel en dat kan alleen maar doorzichtig en verbindend leiderschap zijn, waarbij geluisterd wordt naar alle burgers.

In de VS zal de nieuwe president er allereerst zorg voor moeten dragen dat gewerkt wordt aan normalisering van de verhoudingen tussen Democraten en Republikeinen. Dus oppakken van een aantal issues die ideologisch gezien betrekkelijk neutraal zijn, zoals herstel van de infrastructuur, aanpak van de COVID-19-pandemie, eerlijke concurrentie op de wereldmarkt. Tegelijkertijd zullen beide partijen hun zelfreinigend vermogen moeten activeren. Democraten zullen zich actief moeten openstellen en inspanssen voor alle Amerikanen,

ook degenen die geleidelijk aan uit beeld zijn geraakt en slachtoffer zijn van de economische globalisering. Republikeinen zullen zich opnieuw moeten beraden op de publieke zaak, zonder alles wat met het publieke goed te maken heeft te betitelen als ‘socialistisch’. Immers, geen enkele democratie heeft overlevingskansen als zij gezien wordt als een optelsom van losse belangen en alleen maar eisende individuen. De bestorming van het Capitool is tegelijkertijd een teken dat de democratie barsten vertoont, als een uitnodiging tot bezinning en actie van beide partijen om serieus te investeren in de toekomst van een land dat lange tijd model heeft gestaan voor veel vitale democratieën.

In Nederland zal de huidige demissionair geraakte regering naast excuses aanbieden en overgaan tot volledige kwijtschelding van schulden, ook maatregelen moeten nemen om de informatievoorziening transparanter te maken en het individu beter te beschermen. Een nieuwe regering wacht een veel omvangrijkere opdracht, namelijk het vereenvoudigen van een gewelddadig gebleken bureaucratisch systeem, waarbij de individuele mens de maat der dingen is en niet de opgetuigde organisatie. Dit betekent uiteindelijk ook dat de overheid bereid is macht af te staan aan burgers door burgers zorgvuldig en liefdevol te begeleiden naar meer zelf- en samensturend vermogen.

Actuele reflectie

Hoewel de Amerikaanse verkiezingen en de nasleep daarvan nog niet eens zo lang achter de rug zijn en in Nederland de inkt van het ‘toeslagenrapport’ ook nog maar net is opgedroogd, is mijn angst voor corrosie van ons democratische systeem er niet minder op geworden. Daar kwam dan ook nog het Democracy Report 2021 van de universiteit van Gotenburg bij, waarin geconstateerd wordt dat niet alleen het aantal democratieën sinds 2010 is afgenomen, maar ook nog het democratisch gehalte van bestaande democratieën, zoals die in de Verenigde Staten. Geconstateerd wordt dat het aantal zogenaamd electorale autocratieën in de lift zit en dat dat zelfs geldt voor volledige autocratieën. Terugkerend naar de Verenigde Staten: van een verstandige toenadering tussen Democraten en Republikeinen zal het niet komen, omdat oud-president Trump de Republikeinse partij volledig heeft gegijzeld met behulp van revanchistische steun van miljoenen aanhangers en vele miljoenen dollars aan giften. President Biden mag dan in zijn eerste 100 dagen succes hebben geboekt, zijn broze politieke meerderheid kan bij een volgende

verkiezing voor Senaat en Huis van Afgevaardigden zo weer verdwenen zijn. En dan hebben ze de poppen aan het dansen.

In Nederland lijkt het efficiëntie-denken, ingegeven door de filosofie van New Public Management, met een nadruk op controle en kostenbeheersing, nog steeds dominant te zijn. Bovenop op het toeslagenrapport heeft de Tweede Kamer een ander rapport het licht doen zien, nu over de effecten van de werkwijze van onze uitvoeringsorganisaties. Even fnuikend en met even mensonterende conclusies als het eerdergenoemde rapport. Naast de nodige organisatie- en afstemmingsproblemen tussen politiek-uitvoeringsorganisatie-burger is het meest droevige dat (bij de communicatie) de regel centraal staat en de mens daaraan ondergeschikt is. Als je dan kijkt naar wie die mens is die klem is komen zitten, dan gaat het vaak om mensen die de bureaucratische processen niet kunnen volgen en de daarbij horende taal niet verstaan. Daardoor groeit de afstand tussen grote groepen burgers en overheid, en lijkt het alsof de burger er voor de overheid is, in plaats van omgekeerd.

In die ontwikkeling schuilt een groot gevaar, namelijk van apathie en van gevoeligheid voor populistische geluiden. Nog gevaarlijker is het wanneer de onderwereld zich ermee gaat bemoeien en die is toch al bezig om zich een weg naar de bovenwereld te banen. Alle overheidsgeledingen zullen de komende jaren 'uit de kast' moeten komen om de opgelopen legitimiteitschade ongedaan te maken en het gevaar voor ondemocratische tendensen de kop in te drukken. Dan gaat het niet alleen om meer geld naar 'Veiligheid', maar vooral om het vinden van een betere balans tussen groot denken en klein doen. Ik bedoel daarmee niet: grote woorden gebruiken en weinig doen, maar eerder het omgekeerde. En nog nauwkeuriger: 'in het klein - in de leefwereld - zoeken naar de aansluiting met mensen om te helpen en hen weerbaar te maken' en 'in het groot - in de organisaties - anticiperen op toekomstige ontwikkelingen en een duurzame visie ontwikkelen op de ontwikkeling van alle mensen'.

1. DWARSDENKERS: ONTDEKKEN VAN EEN NIEUWE ETHIEK

In ons tijdgewricht staat veel onder druk: mensen, instellingen en instituties. Onzekerheid overheerst, gaat gemakkelijk over in angst en zoekt dan niet zelden een uitlaatklep in gerichte en ongerichte boosheid. Soms is die boosheid naar binnen gekeerd en leidt tot mentale depressies, vaker uit zich deze naar buiten en wel in twee vormen die elkaar ten dele overlappen. Deels in meer of minder gefundeerde agressie - de korte lontjes - richting vermeende schuldigen, de zogenaamde elite. Deels in de vorm van meer of minder onderbouwde kritiek op het functioneren van de neoliberale democratie, waarbij overheid en bedrijfsleven beide al gedurende lange tijd steken hebben laten vallen. In een spontaan ontstane crisissituatie als gevolg van COVID-19 zien we een mix van alle drie de gedragsvarianten.

Duidelijk is dat die door velen ervaren onzekerheid kenmerkend is voor de transitiefase waarin wijzelf en onze samenleving verkeren. We ondervinden veranderingen en zien nog meer en grotere veranderingen op ons afkomen, maar we hebben geen instant oplossing bij de hand en ons ook nog geen houding aangemeten die daarmee kan omgaan. Eigenlijk is daar het begin van een oplossingsrichting om te transformeren: het urgente besef dat we moeten veranderen. Daarna volgt pas de vraag wat we moeten veranderen.

Van de denkers die ik heb bestudeerd gaan Latour en Morton in hun ecologische beschouwingen het verste in het besef te moeten veranderen. Bruno Latour geeft aan dat we in een oorlogstijd leven en dat we doordrongen moeten zijn van de Apocalyps. We moeten ons volgens hem durven om te draaien naar wat we de aarde in het verleden hebben aangedaan en ons daardoor laten aansporen om een krachtige virtuele voorstelling van de toekomst te maken. Al het bestaande heeft rechten, omdat alles met elkaar samenhangt, de mens niet uitgezonderd. Ook Timothy Morton zit een beetje op die tour. De grootsheid en onbevattelijkheid van hedendaagse vraagstukken – hij spreekt van hyperobjecten – leidt tot wat hij een ‘explosie van context’ noemt. We moeten komen tot een vorm van co-existentie met al dat is en leeft. Hij pleit voor een nieuwe handelingsethiek die geïnspireerd kan worden door de kunst. Deze leert ons de ambiguïteit van het bestaan in te zien en te vertrouwen op ‘het telkens wordende’ in de constellatie die ons meeneemt. Kortom, vanuit het besef dat we moeten veranderen, pleiten beiden voor een toekomstethiek, die iets meer zicht geeft op wát we moeten veranderen. Beiden lijken geïnspireerd door Hans Jonas, die aangeeft dat een dergelijke ethiek verankerd moet zijn in vrees voor wat ons te wachten staat als we de feiten

kennen en tot ons laten doordringen⁷. Zo'n toekomstethiek heeft als eerste plicht het verkrijgen van een voorstelling voor de langetermijnevolgen van ons handelen. Volgens hem is de angst niet iets wat je moet wegstoppen, maar dat je onder ogen moet zien en dat daardoor kan leiden tot een besef van verantwoordelijkheid.

In zijn gelauwerde boek *'De meest mensen deugen'* komt Rutger Bregman tot een even verrassende als treurige verklaring waarom onze neoliberale democratie op haar achterste benen loopt⁸. Een zeer uitgebreid bronnenonderzoek laat zien dat het mensbeeld dat ten grondslag ligt aan ons systeem, gebaseerd is op egoïsme en de slechtheid van de mens. Wantrouwen, competitie en concurrentie zijn de kernbegrippen van dit systeem, dat ons steeds verder in de put werkt. Overheid en markt hebben daar beide de hand in. De eerste door het 'beest mens' te controleren en dressereren, de tweede door eigen gewin voorop te stellen. Met andere woorden: ons reptielenbrein dat gericht is op gevaar en bedreiging, wint het van ons later ontwikkelde denkende brein. Bregman gaat verder en komt na uitgebreide inhoudsanalyse van oorspronkelijk en nog steeds dominant psychologisch onderzoek (!) tot de conclusie dat de onderzoeksresultaten onjuist geïnterpreteerd en zelfs gemanipuleerd zijn om dat egoïstische mensbeeld overeind te houden. Het mensbeeld dat Bregman uit al die bronnen destilleert, is gericht op het goede doen, samenwerking aangaan, contact leggen, handelen vanuit intrinsieke motivatie, spel en creativiteit in ons handelen leggen, nieuwsgierig zijn en uitgaan van de 'will to believe'. Vanuit dit idealistische=realistische nieuwe wereldbeeld doemen de contouren op van een actieve democratie waarin compassie en verbinding met de ander centraal staan en waarin de macht wordt teruggelegd bij de 'commons': publieke goederen die gebruikt mogen worden door alle leden van een groep of samenleving.

⁷ Hans Jonas (2011) Het principe verantwoordelijkheid; onderzoek naar een ethiek voor de technologische civilisatie. Uitgeverij IJzer, Utrecht. Deze joodse filosoof, die nota bene nog onder Heidegger gestudeerd heeft is ruim voor de Tweede Wereldoorlog naar de Verenigde Staten gevlucht en heeft dit boek in 1979 het licht laten zien. Het is zijn verdienste om de individueel gerichte categorische imperatief van Immanuel Kant te herformuleren in "Handel zo dat de gevolgen van je handeling niet in strijd zijn met de duurzaamheid van echt menselijk leven op aarde".

⁸ Rutger Bregman (2019) De meeste mensen deugen; een nieuwe geschiedenis van de mens. De Correspondent.

De drie denkers die ik nog niet genoemd heb en in het vervolg aandacht krijgen – Nussbaum, Neiman en Lefort – ontwikkelen enerzijds vanuit de angst voor wat op ons af kan komen als we niet veranderen en anderzijds vanuit de noodzakelijke wil om te geloven in een nieuwe en betere toekomst. Het ontwikkelen van een eigen ethiek die spooft met wat Bregman een nieuw realistisch wereldbeeld noemt. Martha Nussbaum ontwikkelt een ethiek vanuit een intrinsiek bewustzijn van onze kwetsbaarheid, die leidt tot een positieve theorie over leven, waarde, ontwikkeling en rechtvaardigheid. De mens is daarin een sociaal wezen dat meestal betrokken is op de ander. Susan Neiman koppelt het begrijpen van de huidige wereld aan het creëren van een nieuwe wereld. Grondig verzet is nodig om die nieuwe wereld tot stand te brengen. Anders geformuleerd: Soll moet niet uit Sein voortvloeien, maar vanuit wat zij de 'dynamisering van de hoop' noemt. Claude Lefort, tot slot, geeft aan dat de democratische rechtsvorm intrinsiek kwetsbaar is en daarom steeds bevochten moet worden. Daarom is er sprake van een recht op verzet. Wij moeten als politieke wezens verantwoordelijkheid nemen en leiderschap tonen. We zien bij zowel Neiman als Lefort dus, net als bij Bregman, duidelijke verwijzingen naar een actieve democratie, waarin allerlei groeperingen en bewegingen opkomen voor het goede en de bestaande macht verantwoording willen laten afleggen voor het verleden⁹. Die groeperingen en bewegingen eisen van de politiek naast waarheid (wat zijn de feiten?), toch vooral waarachtigheid. Dat wil zeggen, uitleg van hoe dingen in elkaar zitten, hoe je bent afgedreven van je ideaal en hoe je moet bijsturen zonder alles precies te weten.

1.1 Menselijke kwetsbaarheid

'Kwetsbaarheid' en het omgaan daarmee is iets wat mij al langer bezighoudt¹⁰ en de laatste tijd raakt. Dan denk ik niet alleen aan de coronacrisis en hoe deze van onze politieke leiders (betrekkelijke) stuntelaars maakt, maar ook aan de degenen die door het beleid als 'kwetsbaar' worden aangemerkt en niet bereikt mogen worden. Vooral denk ik aan al die zorgmedewerkers die hun hart op de goede plaats hebben en bijdragen aan (de kwaliteit van) het leven van medemensen. Zij zijn het die opkomen voor de kwetsbaren, maar zelf ook kwetsbaar blijken te zijn geworden. Hoe kan dat en wie kan mij helpen die analyse te 'ontraadselen'?

In een tijd waarin 'succes hebben' de norm is en synoniem is geworden met 'gelukkig zijn', lijkt geen plaats voor kwetsbaarheid. Kwetsbaarheid duidt immers op onvoldoende functioneren en matig presteren. Kwetsbare mensen zijn in die optiek mensen waar iets aan schort (en waar zij niet zelden zelf een aandeel in hebben). In onze economische prestatimaatschappij worden gebrekkigen, kwetsbaren apart gezet of in elk geval beschouwd als mensen die weinig of geen toegevoegde waarde leveren aan de maatschappij. Daar past een rol bij van de overheid die hen pas in uiterste instantie zal beschermen tegen competitieve prestatiekrachten. Vanuit die invalshoek ben ik niet verbaasd dat tijdens de coronacrisis ouderen in verpleeghuizen al niet van af het begin die bescherming kregen waar zij recht op hadden. Zorgmedewerkers in verzorgings-, verpleeg- en opvanghuizen waren in de meest kritische periode niet beschermd tegen het rondwarend virus. Blijkbaar is 'zorg' in termen van aandacht en compassie geen centrale waarde in onze samenleving, noch in onze daarin ingebedde organisatiesystemen. Wat zegt dat over ons, ons systeem, onze samenleving en over rechtvaardigheid?

Om wat dieper op deze vragen in te gaan heb ik stukjes van het gedachtegoed van de bekende Amerikaanse (sociaal)filosofe Martha Nussbaum nog eens op een rijtje gezet. Centraal in haar werk staat de menselijke kwetsbaarheid en die krijgt inhoud langs twee lijnen. Allereerst via de filosofie van de emoties en vervolgens via haar politieke theorie van de mogelijkheden en de rechtvaardigheid¹¹.

¹⁰ Zo verbaas ik mij al jaren over de agressie jegens ambulance hulpverleners die in seconden handelend optreden om mensen hun leven te redden, maar die tijdens hun werk beschimpt, bespogen en zelfs aangevallen worden. Veel omstanders hebben hun emoties niet onder controle en reageren hun ongenoegen af op de hulpverleners. Onderzoek toont aan dat die emoties divers zijn, maar heel vaak gaat het om psychiatrische gestoorde mensen en dikwijls zijn drank en drugs in het spel.

¹¹ Zie Oplevingen van het denken; over menselijke emoties (2004) en Mogelijkheden scheppen; een nieuwe benadering van de menselijke ontwikkeling (2012). Onder redactie van Tinnevelt en Denier verscheen in 2015 de omvattende bundel over Martha Nussbaums oeuvre tot dan onder de titel Martha Nussbaum. Daarin wordt in hoofdstuk 5 apart stil gestaan bij de vraag naar een rechtvaardige gezondheidszorg.

⁹ In het dagelijkse nieuws zijn er voorbeelden te over. Van de geïnstitutionaliseerde Jonge Klimaatbeweging en Youth for Climate die opkomen voor de zorg om een leefbare toekomst, tot de incidentele groep van gedupeerde mensen die zich richten op één item: recht doen gelden op (excuses over) een zorgtoeslag die de overheid hen niet heeft toegestaan vanwege vermeend, maar onterecht en niet bewezen frauduleus gedrag.

Wat mij al langer boeide, was haar opvatting dat emoties informatie bevatten over wat waardevol is. Emoties zijn voor Nussbaum subjectief, maar reëel en ze staan voor een 'state of mind'. Ze ziet emoties als cognitieve waardeoordelen die niet te ontkennen zijn. Door in te zoomen op emoties wordt duidelijk wat belangrijk voor ons is en dat kan bijdragen aan wat Nussbaum met Aristoteles en de klassieken deelt: het goede leven. Nadenken over Nussbaums visie omtrent emoties leidde tot enkele reflecties.

Ten eerste een reflectie op mijn eigen boosheid over iets wat ik ervaar als onrechtvaardig, namelijk dat betrokken zorgprofessionals onvoldoende beschermd zijn bij het uitoefenen van hun werk. Zij lopen een onevenredig hoog risico op besmetting van het virus, terwijl ze anderen daar juist voor moeten behoeden¹². Juist zij hebben de taak om de meest kwetsbaren in de samenleving te ondersteunen in tijden van angst, onbegrip en eenzaamheid.

Ten tweede een ethisch gekleurde reflectie op de effecten van de coronacrisis op de zorg en het tekortschieten van de regering en de advisering door experts verzameld in het zogenaamde Outbreak Management Team. Een snelle analyse maakt duidelijk dat er niet adequaat is ingespeeld op de behoeften aan bescherming van kwetsbare hulpbehoevende mensen. Het is niet alleen misgegaan ten aanzien van de preventie, wat heeft geleid tot onvoldoende beschermend materiaal. Ook ten aanzien van de genezing en herstelbevordering (cure) heeft men steken laten vallen, omdat veel ouderen niet behandeld zijn c.q. konden worden. Daardoor is een nog niet nader te kwantificeren deel 'stilletjes' overleden¹³. Meest tragisch is wellicht dat de care-factor, de omvattende kwaliteitszorg en de zorgzame ondersteuning en betrokkenheid grotendeels – weliswaar om veiligheidsredenen – afwezig was. De drukte op de werkvloer voor zorgprofessionals plus de politiek van 'social distancing' heeft geleid tot een afname van de kwaliteit van leven van veel zorgbehoevenden.

Het doorgesneden contact met de 'buitenwereld' heeft bij velen in de 'binnenwereld' diepe sporen achtergelaten, die deels onherstelbaar (zullen) blijken te zijn. De langdurige afwezigheid van geliefden, vrienden, kennissen en lotgenoten – kortom, de hele buitenwereld – laat zien dat de combinatie van tekortschietende preventie en onvoldoende care (impliciet) duidt op een onuitgesproken prioritering. Niet de zorgbehoevenden (noch hun sociale netwerk) – behalve dan natuurlijk de acute gevallen die in het ziekenhuis terechtkomen – maar de gezonden, weliswaar beperkt in hun bewegingsvrijheid, krijgen de meeste bescherming ook al beseffen ze dat misschien niet.

Daarmee zijn we aanbeland bij de vraag naar rechtvaardigheid. Een vraag die Nussbaum al meerdere decennia aan het onderzoeken is: wat is een eerlijke behandeling van mensen en wat is rechtvaardigheid voor iedereen?¹⁴ Nussbaum zal in het geval van de geschetste situatie met name wijzen op het belang van de volgende 'capabilities': leven (een normaal leven leiden om niet voortijdig te hoeven sterven), lichamelijke gezondheid, gevoelens (gehecht zijn aan de dingen en mensen buiten onszelf), sociale verbanden (in staat zijn met anderen te leven) en praktische reden (in staat zijn een conceptie van het goede te vormen en je te bezinnen op de planning van je leven). Dat betekent dat zij aandacht zou hebben gevraagd voor de kwetsbaarheid van zorgmedewerkers en vanzelfsprekend de mensen aan wie zij zorg verlenen. Verder zou zij hebben stilgestaan bij de emoties van beide groepen, die om duiding vragen. Aan beide groepen moet recht worden gedaan. Kritisch zelfonderzoek, zich kunnen verplaatsen in de situatie van de ander, open uitwisseling van standpunten en vooral leren van de situatie waardoor de kwaliteit van het leven voor ieder gerealiseerd kan worden, zouden bij haar aandacht hebben gekregen.

De afgelopen maanden tonen een grote mate van collectieve kwetsbaarheid, die velen niet voor mogelijk hadden gehouden. Een kwetsbaarheid die iedereen aangaat en velen treft, hoewel sommigen beduidend meer dan anderen. Gelukkig groeit het bewustzijn van kwetsbaarheid gestaag. Daarmee groeit de behoefte aan een andere theorie over leven, waarde, ontwikkeling en rechtvaardigheid. Martha Nussbaums theorie kan daarbij helpen, juist omdat de mens wordt voorgesteld als kwetsbaar wezen, die van daaruit mogelijkheden weet te creëren. Een mens

¹² In dagblad Trouw stond op 9 mei 2020 een interessant artikel over het feit dat het verpleeghuizen op grond van de RIVM richtlijnen, direct overgenomen door de regering, verboden was hun eigen personeel te testen, terwijl het personeel daardoor ongewild voor een flink deel van de besmettingen verantwoordelijk was. Snel testen had er ongetwijfeld aan bijgedragen dat de epidemie minder hard in de verpleeghuizen had toegeslagen. De eerste testen die pas op 15 april 2020 zijn uitgevoerd gaven aan dat de helft van het personeel besmet was, terwijl in 40% van alle Nederlandse verpleeghuizen coronacorona werd geconstateerd.

¹³ Schattingen duiden op een verdubbeling van het aantal coronaslachtoffers dat het RIVM telt op basis van opnamen in de IC's.

¹⁴ Nussbaum's onderzoek naar een nieuwe theorie van rechtvaardigheid – naast de utilitaristische theorie en sociale contracttheorie – mondt uit in wat zij de capabilitytheorie noemt. Deze omvat een 10-tal essentiële capabilities waar iedere burger op tenminste een minimumniveau moet voldoen.

die feilbaar is, in staat is te leren en zijn eigen vaardigheden weet te benutten. De mens als sociaal wezen met al zijn emoties en meestentijds betrokken op de ander. De mens die minder gericht is op individueel succes en op financieel eigenbelang in een veld van concurrentie en vijandigheid.

1.2 Morele helderheid in ons handelen

Veel van mijn columns gaan over zaken en situaties die niet deugen. Het kan gaan om laakbaar gedrag, zoals belastingontduiking, manipulatie van informatie, grensoverschrijdend gedrag en machtsmisbruik. Vaak leidt dat tot negatieve effecten voor mens en omgeving, op de korte of lange termijn. Daardoor komt ons fysieke en mentale klimaat onder druk te staan en daar hebben we in toenemende mate last van. Lange tijd stelde ik me tevreden met het analyseren en diagnosticeren van deze misstanden. Ik wilde ze begrijpen. Maar met die analyses kom ik steeds meer vast te zitten in een cynische spiraal naar beneden. En dat wil ik niet. Ik wil die 'last van ons verkeerde handelen' juist omzetten in positiviteit vanuit een bepaald idealisme. Daarom ben ik de joodse filosofe Susan Neiman gaan volgen. Ik bespeur ook bij haar een behoefte om op te schuiven van begrijpen naar handelen.

In haar boek *'Morele helderheid; goed en kwaad in de 21^e eeuw'* (2008) gaat zij in op de behoefte van ons om de wereld in morele termen te zien, gebaseerd op wat zij – in navolging van de grote Verlichtingsdenker Immanuel Kant – de 'toereikende grond' noemt en dat ons tot kompas kan dienen. Zij stelt dat we ernaar op zoek zijn, maar dat in onze westerse, seculiere cultuur morele uitgangspunten geen duidelijke plaats hebben. Met name progressieven durven niet meer te oordelen, omdat ze geen visie of verhaal meer durven te hebben. Daardoor zijn zij niet staat om aan te sluiten bij het beginsel van de toereikende grond, dat ze omschrijft als 'een kader dat billijk moet zijn en gefundeerd is in ideeën over rechtvaardigheid die voorafgaat aan de regels die eruit voortvloeien'. Cynisme over utopieën en dromen staat een verder doordenken van rechtvaardigheid in de weg. Met als gevolg dat alles hetzelfde blijft. Conservatieven daarentegen vertalen de roep om morele helderheid in termen van eenvoud (dit is goed en dat is slecht), macht om over die eenvoud te oordelen en steeds vaker door helderheid te vertalen in termen van zogenaamde zuiverheid (zo is het geschreven en zo is het bedoeld). Met andere woorden: waar links de bestaande situatie (IST) eigenlijk gedwongen accepteert, omdat dromen over idealen (SOLL) meteen door rechts wordt afgestraft, daar doet rechts net alsof de dromen en idealen al zijn gerealiseerd. Neimans

pleidooi voor het uit elkaar halen van IST en SOLL is haar antwoord op de breed gedeelde, maar nauwelijks georganiseerde behoefte om de wereld in morele termen te leren interpreteren.

Verlichtingsdenkers als Kant en Rousseau worden door haar aangehaald als inspiratiebronnen om het met elkaar over goed en kwaad te hebben. Te spreken over eer, waardigheid en edelmoedigheid, en deze weer als waarden te aanvaarden. Ook zouden we opnieuw stil moeten staan bij de vraag wie onze helden zijn, en waarom. In het een na laatste hoofdstuk van haar boek gaat Neiman in op de vraag wie haar Verlichtingshelden zijn. Anders geformuleerd, wie over morele helderheid beschikken dat ze het aandurven "om in een felle zon te staan en een scherpe schaduw te werpen". Al haar voor ons tamelijk onbekende helden beschikken over enorme verstandelijke vermogens, waardoor zij net zoveel kunnen leren van klassieke wijsgeren als van de marktkoopvrouw op de hoek van de straat. Daarnaast beschikken ze ook over een krachtig besef van hun beperkingen en slagen ze erin om een gevoel van verwondering te bewaren, zowel in hun gevoel van woede en verontwaardiging, als in hun gevoel van hoop die ze in zichzelf levend weten te houden en ook voor anderen weten te scheppen.

We zijn bijna tien jaar verder wanneer van Neimans hand *'Verzet en rede; in tijden van nepnieuws'* (2017) verschijnt. De leugenachtige regeringsperiode van George W. Bush is achter de rug, de bankencrisis smeult nog steeds na, de regering Obama heeft geen potten kunnen breken en de narcistische president Trump creëert met succes z'n eigen waarheid en zweert bij de markt (die op instorten staat, maar het enige houvast lijkt te bieden voor grote groepen angstige Amerikanen). Leugens worden omgetoverd tot alternatieve feiten. Met het ontbreken van een moreel besef vloeit geleidelijk aan ook het besef van waarheid weg. Doordat wetenschappelijke zekerheid niet kan worden geboden en mensen geen genoeg meer nemen met 'waarschijnlijkheid' wordt waarheid gemanipuleerd en in het kamp van het dominante belang getrokken. Met dank aan het postmodernisme en het autonome groeigeloof dat vervat is in de evolutiebiologie. Desondanks hoopt Neiman dat Europa, ondanks de Brexit en populistische bewegingen, in staat is culturele diversiteit samen te laten gaan met politieke eenheid. Juist nu de kwetsbaarheid van Europa en de democratische verankering ervan zo duidelijk zichtbaar worden, is het zaak om voor Europa te staan. Dat vereist ruggraat, verzet in plaats van berusting, oftewel: leiderschap. En: weer met elkaar aansluiten bij het Verlichtingsideaal van de morele vooruitgang.

Als ik 'langs de schaal van Neiman' terugkijk op het afgelopen decennium, wordt duidelijk dat alleen het begrijpen en herwaarderen van de Verlichtingsidealen niet voldoende is. Het komt aan op het veranderen van de samenleving door het activeren van onze democratie. Je zou dat pathetisch het 'dynamiseren van de hoop' kunnen noemen. Dat kan veel verschillende vormen aannemen. Zo probeert het onderzoekscollectief Bellingcat de werkelijke toedracht van een verschijnsel te reconstrueren om 'de echte waarheid' op te sporen. Extinction Rebellion organiseert bijvoorbeeld rond het klimaatprobleem geweldloos protest door de openbare orde te verstoren¹⁵. Het platform Urgenda schakelt de rechterlijke macht in om de uitvoerende macht te controleren op het waarmaken van klimaatafspraken. De Me Too-beweging organiseert zich rond het thema seksueel overschrijdend gedrag. De Black Lives Matter-beweging richt zich tegen politiegeweld en racisme.

Verder organiseren uiteenlopende instituties publieksvriendelijke demonstraties om het onderwijssysteem mens- en ontwikkelingsgericht te maken. Burgerinitiatieven komen tot stand om maatschappelijke en duurzame opgaven (bv. circulair denken over afval) te realiseren. Niet door te polariseren, maar juist door te polderen. Coöperaties worden opgericht om gezamenlijk energie op te wekken of om samen met partners een gebied te ontwikkelen waarin sociale en fysieke duurzaamheid centraal staan.

Of we nu terug moeten grijpen op de Verlichtingsidealen, zoals Neiman doet, of dat we een nieuwe Verlichting nodig hebben, zoals ik geneigd ben te denken, in beide gevallen beseffen we dat begrijpen van de huidige wereld handelen oproept om een nieuwe wereld te creëren. Dat is heel concreet en existentieel: met regelmaat de straat op, praten met elkaar, organiseren, luisteren naar elkaars verhalen, opschrijven van indrukken, verschillen overbruggen, vertrouwen hebben en daarmee vertrouwen oogsten.

¹⁵ Interessante kanttekeningen hierbij plaatsen de ethica Ingrid Robeyns (ethiek) en de filosofe Tinneke Beekman in het artikel dat op 17 oktober 2019 in Trouw verscheen onder de titel: 'Het ene protest is het andere niet'. Beiden geven aan dat Extinction Rebellion geweldloos is en opkomt voor de belangen van mensen die niet vertegenwoordigd zijn in de democratie (de toekomstige burgers). Zij beschikken niet over macht. Dit in tegenstelling tot het boerenprotest, waarbij wel sprake is geweest van geweld en georganiseerde macht (politieke en institutionele partijen). Terwijl de politiek niet optrad tegen de boeren en z'n oren liet hangen naar de belangen van de boeren, werden de protesterenden van Extinction Rebellion opgepakt en werden hun eisen niet ingewilligd. De vraag rijst dan ook of de rechtstaat goed heeft gefunctioneerd door beide groepen protestanten verschillend te behandelen.

1.3 Recht doen, recht hebben

De relatie tussen politiek, democratie en recht is een ingewikkelde, maar ook één die steeds belangrijker wordt. Want wat zegt het als politieke machthebbers niet luisteren naar de samenleving, niet beseffen dat zij in de democratie dienaar van de zwakken en kwetsbaren zijn of zelfs hun grenzen te buiten gaan? Wat kan en moet het recht daarmee? Bij deze beschouwing laat ik mij inspireren door de denkbeelden van de filosoof Claude Lefort (1924-2010) over wat hij politiek noemt en wat politiek betekent¹⁶.

Laat ik beginnen met mijn eigen denkontwikkeling, daar waar het om het recht gaat en wat het belang van een rechtstaat is. Geen haer op mijn hoofd die er indertijd – toen ik voor mijn studiekeuze kwam te staan – over dacht om rechten te gaan studeren: “oude meuk die per definitie altijd achter de snelle, intrigerende en maatschappelijke ontwikkelingen aan liep”. Ik dacht “saai, al dat toetsen van ons gedrag aan wetten, regels en afspraken vanachter het bureau”. In de samenleving, de wereld, de stad, het platteland, daar gebeurt het..... Maar, ik kom erachter dat de rechterlijke macht steeds vaker corrigerend moet optreden, daar waar de uitvoerende en wetgevende macht verstek laten gaan. Bij ingewikkelde maatschappelijke kwesties zien we dat politiek en ambtenarij terugvallen op de gegroeide vanzelfsprekendheid van het 'systeem'. Daarmee gaan deze machten niet zelden voorbij aan de noden van mensen, dieren en dingen, aan alles wat van waarde is. Of het nu de gedupeerde Groningers zijn, de grote groep Nederlanders die ten onrechte van fraude worden beticht ('toeslagenaffaire'), activisten die opkomen voor een waardig bestaan van dieren, of milieuactivisten die vechten voor een leefbare wereld voor toekomstige generaties, steeds vaker doet de politiek niet wat van haar mag worden verwacht: bescherming bieden aan het goede, maar kwetsbare leven op aarde in al zijn variaties en varianten. (Eigen)belangen staan in de weg, informatie wordt niet gedeeld, besluitvormingsprocessen vertragen, leiden tot vreemde compromissen of worden gewoonweg ontlopen. Niet zelden is er wet- en regelgeving of zijn er afspraken gemaakt, maar blijkt papier geduldig. En wat zien we dan: daar waar de wetgevende en uitvoerende macht steken laten vallen en voorbijgaan aan legitieme rechten, daar blijkt de rechterlijke macht een laatste 'resort' te zijn voor diegenen die om legitieme redenen voor hun rechten opkomen.

¹⁶ In *Wat is politiek?* (2016) laat Lefort zien dat politiek over macht, strijd en conflict gaat. Maar 'politiek' definieert hij zowel ruim als eng. In de enge definitie (le politique) gaat het om de politieke handelingen en instituties in de samenleving die macht uitoefenen. Dat is wat wij zien aan concrete verschijningsvormen. La politique, daarentegen, is ruimer en gaat vooraf aan die verschijningsvormen. Hier gaat het om de constitutie van macht, over vormgeving, zingeving en encenering van macht.

De rechterlijke macht bewijst de democratie in laatste instantie een geweldige dienst door de politiek bij de les te houden en te wijzen op (handhaving van) de bedoeling van wet, regel of afspraak.

Kortom, ik ben teruggekomen van mijn oude vooringenomenheid, dat recht oninteressant en traag zou zijn, en er daardoor misschien wel minder toe doet. Uit eerdergenoemde voorbeelden blijkt dat recht uiterst relevant is voor het functioneren van een democratische samenleving waarin de rechten van 'zwakkere' democratische krachten en 'wat zwak is' geborgd moeten worden. Het wordt tijd dat de politiek haar falen erkent en daarmee een einde maakt aan haar afbrokkelende legitimiteit. Wat onze democratie nodig heeft, is een politiek die verantwoordelijkheid durft te nemen, open staat voor signalen uit de samenleving en naleeft wat is afgesproken. Dit brengt me bij het denken van Lefort, met name welke rol hij mensenrechten toedicht en hoe belangrijk deze zijn voor het levend houden van een democratie.

Om te beginnen wijst Lefort erop dat wanneer partijen, het parlement en de ambtelijke organisatie hun rol niet meer vervullen en er geen nieuwe vorm van vertegenwoordiging is die in staat is aan de verwachtingen van de samenleving te voldoen, er gevreesd moet worden dat het democratische systeem zijn legitimiteit verliest. Dat is precies ook het signaal dat van de voorbeelden uitgaat. De geloofwaardigheid van het politieke bestel komt onder druk te staan. Om de democratie overeind te houden moet de staatsmacht van het politieke bestel beperkt kunnen worden door onderbouwd verzet vanuit de samenleving. Lefort zegt daarover dat mensen niet alleen het recht hebben om hun zaak te bevechten en de publieke ruimte moeten innemen, maar ook dat sprake is van een recht op verzet. Democratie moet steeds weer bevochten worden. Dat is haar wezenskenmerk. In dit regime is niet één continue macht in het centrum van de samenleving. Iedereen maakt daar in principe deel van uit en draagt daaraan bij. Dus steeds zal het gaan om het organiseren van het recht om rechten te hebben. Dat wil zeggen dat (georganiseerde) mensen openbaar mogen pleiten voor hun legitieme behoeften. Rechten van mensen – simpelweg: mensenrechten – zijn dus constitutief voor politiek en recht. Maar wat kunnen we meer zeggen over de kracht en kwetsbaarheid van de democratie en waardoor wordt zij ook steeds weer bedreigd? Daarvoor moeten we doordringen tot de kern van het werk van Lefort.

Rode draad in zijn denken is de analyse van de moderniteit en hoe daarin

macht wordt uitgeoefend. Democratie en totalitarisme stempelen beide de moderniteit. In onze perceptie heeft een democratisch regime meerwaarde ten opzichte van een totalitair regime, maar het bijzondere is dat beide verschijningsvormen (historisch) met elkaar samenhangen. Ze vormen als het ware elkaars voorwaarde. Het totalitarisme komt voort uit de democratie, namelijk als de democratie hapert of nog erger als zij niet meer kan voldoen aan de verwachtingen van haar burgers. De kracht en kwetsbaarheid van de democratie zit 'm in z'n openheid en onbepaaldheid¹⁷. Macht kan in een democratisch bestel alleen door meer mensen en op verschillende manieren worden uitgeoefend, zonder dat zij – volgens Lefort – definitief kan worden toegeëigend. In de moderne samenleving zorgen debatten en conflicten voor die principiële openheid naar de toekomst. Volgens Lefort is dát wat de mensenrechten ons hebben gebracht: het conflict krijgt een plaats en wordt geïnstitutionaliseerd, en is dus bij uitstek een politiek fenomeen. Een totalitair regime steekt de kop op wanneer sprake is van een toenemende maatschappelijke onzekerheid, een diepgaande economische crisis of de verwoesting als gevolg van een natuurramp. En wanneer daar geen adequaat antwoord op wordt geformuleerd. De roep om een sterke leider volgt dan al snel, de scheiding tussen de verschillende domeinen van macht, rechtspraak en kennis lossen op en de schijn wordt gewekt dat sprake is van één 'volkswil' die moet worden uitgevoerd. Verscheidenheid en verdeeldheid – een groot goed in de democratie – worden opgeheven. 'Macht' wordt niet meer buiten de maatschappelijke orde gezocht, maar wordt in het hart van de samenleving zelf geplaatst. Vervolgens wordt de vraag gesteld naar de oorspronkelijke samenleving: wie behoren daar wel en niet toe. Dus: ondanks het uitgangspunt van een onverdeelde samenleving vindt toch een verdeling plaats in de zin dat in de binnen- en buitenruimte veroorzakers worden gezocht voor de onzekerheid, de crisis en zelfs natuurrampen. En met hen wordt vervolgens meedogenloos afgerekend.

Mijn conclusie en mijn boodschap uit het bovenstaande is drieledig. Laten we zelf de democratie levend houden door actief voor onze rechten op te komen en in verzet komen daar waar nodig. Laten we onze kennis en inzichten inzetten

¹⁷ Die ultieme onbepaaldheid van de democratie waarin alle zekerheden verdwenen zijn, vormt de grondslag van – wat Lefort noemt – Macht (politiek), Wet (recht) en Weten (wetenschap) en ook de grondslag voor de relatie van het ene met het andere op alle niveaus van de samenleving. Kortom, democratie is ruimte en geeft ruimte, is geïnteresseerd in de Ander en het Andere en verbeeldt een pluriforme samenleving.

voor de 'goede zaak'¹⁸ en daarbij gebruik maken van alle wettelijke middelen die ons ten dienste staan. Laten we scherp zijn op die totalitaristische tendensen - van binnenuit en van buitenaf - die onze democratie bedreigen. Laten we dus verantwoordelijkheid nemen en leiderschap tonen.

1.4 Een nieuw realisme

Weinig mensen durven nog te spreken over een terugkeer naar het 'oude normaal'. COVID-19 spoorde ons aan om over het 'nieuwe normaal' te spreken. Maar ook deze verwijzing naar het snel ontwikkelen van een nieuwe levensstandaard roept twijfels op. We weten gewoon niet wat de toekomst voor ons in petto heeft. Daarom spreken we er maar niet meer over. Dat komt wellicht omdat we niet durven na te denken en te spreken over een nieuwe realiteit. Een realiteit die ondoorgrondelijk is en zelfs vijandig.

Je hoort vaak zeggen *"Wij zijn klaar met de corona, maar corona is dat niet met ons"*. We zijn overgeleverd aan een macht buiten ons, terwijl het virus in veel opzichten ook deel van onszelf is geworden. Dat maakt het lastig om ermee om te gaan. Een mix van twijfel, boosheid en onbegrip treft ons. Dat geldt helemaal als we ons de nog bredere vraag stellen hoe wij ons verhouden tot de aarde en de atmosfeer. Wij hebben die aarde in de afgelopen eeuwen weten te dressereren met behulp van wetenschappelijke kennis en technologie. We hebben haar opgevat als een passief object buiten ons, dat ons op elke wijze ten dienste staat. Maar we komen erachter dat de aarde als het ware 'tegenas' biedt, genoeg heeft van ons exploiterende gedrag en ons de rekening presenteert van decennialang gebruik van de levensbronnen lucht, water, bodem. Zoals corona nog niet klaar is met ons, zo is ook de aarde nog niet met ons klaar. De Franse filosoof Bruno Latour laat ons in en achtal lezingen over het Nieuwe Klimaatregime zien hoe wij tegen de aarde aankijken, hoe we ermee omgaan en hoe we aan een nieuwe verhouding met haar kunnen werken¹⁹.

Latour schetst op treffende wijze hoe wij in de wereld een vlucht naar voren nemen, terwijl we steeds angstiger achteruit kijken en zien dat er steeds meer obstakels bijkomen, die ons tijdens onze vlucht belemmeren.

Totdat deze ons tot stoppen dwingen en wij gedwongen worden in het gezicht van Gaia kijken. Gaia is meer dan de aarde, meer dan de natuur en omvat al datgene dat ons omgeeft en een soevereine plek opeist. De veelkoppige Gaia belooft geen vrede en garandeert geen enkel stabiel decor voor ons toekomstige leven²⁰.

Wat Gaia ons laat zien is dat we niet terecht zijn gekomen in een gewone milieucrisis, maar in een diepgaande verstoring van onze verhouding met de wereld. In de psychiatrie bestaat daar een term voor 'waanzin'. Ons dagelijkse nieuws gaat voortdurend over zeespiegelrijzing, verzuring en vervuiling van oceanen, bodemonvruchtbaarheid, smeltende ijskappen, sneuvelende warmterecords, verdwijnende planten- en dierensoorten, industriële houtkap, etc. Volgens Latour leven we eigenlijk in oorlogstijd, want er zijn drempels overschreden die ons beletten terug te keren naar de oude situatie. Inderdaad, het 'oude normaal', voor zover dat al zou kunnen, is definitief voor ons afgesloten en van een nieuw normaal is ook nog helemaal geen sprake. De ernst van de situatie is nog steeds niet tot ons doorgedrongen. Dat bewijst dat we niets van ecologie begrijpen, temeer niet omdat al die thema's uit de nieuwsberichten op één of andere manier ook nog eens met elkaar samenhangen. Je zou er gek van worden. En dat is ook precies de reden waarom sprake is van een continue oorlog: de crisis gaat niet over, we zullen eraan moeten wennen.

Oogcontact met Gaia zoeken en terugkeren naar het hier-en-nu van de aarde is weliswaar het devies, maar het betekent dat de 'bewoners van het Antropoceen'²¹ een territoriale strijd moeten durven aan te gaan met de 'modernisten van het Holoceen'. Beide verschillen van elkaar en nemen verschillende posities in ten

¹⁸ De Goede Zaak is overigens ook een burgerbeweging die in 2007 is opgericht, onafhankelijk is van politieke partijen (le politique), op allerlei manieren via campagnes strijdt voor concrete maatschappelijke verandering en die bouwt aan een eerlijke, inclusieve, duurzame en democratische samenleving (la politique). De beweging deelt kennis en technieken met soortgelijke bewegingen in 17 andere landen.

¹⁹ Bruno Latour (2017) Oog in oog met Gaia; acht lezingen over het Nieuwe Klimaatregime. Octavo publicaties. Het betreft de zogenaamde Giffordlezingen die met regelmaat in Edinburgh worden gehouden over het thema 'natuurreligie'. Met het Nieuwe Klimaatregime duidt Latour op de huidige situatie waarin de fysieke leefomgeving die de Modernen altijd hadden beschouwd als vaststaand gegeven, als de vaste grond waarop zich sinds jaar en dag hun geschiedenis had afgespeeld, instabiel is geworden. Met 'Modernen' doelt Latour op onze dominante cultuur, ontleend aan de Verlichting, waarin we een beeld hebben van een cultuur of sociale wereld zonder objecten - en omgekeerd - een natuurwereld zonder mensen. Mens en Natuur zijn in die voorstelling dus niet alleen tegengesteld, maar ook hiërarchisch geordend, waarbij de Mens boven de Natuur staat.

²⁰ De Griekse dichter Hesiodus die leefde in de 8^e eeuw v.Chr. dicht Gaia de dubbelrol toe van een macht die angst aanjaagt en tegelijkertijd goede raad geeft, zodat uiteindelijk de goede krachten de overhand krijgen. Gaia beschikt over voorspellende vermogens door het heden te beoordelen op grond van de toekomst die erin besloten ligt.

²¹ Het tijdperk waarin we nu leven en waarin de mens een geologische kracht van formaat is geworden. In alles rondom ons, of het lucht en de wolken zijn, het water en de oceanen of de aarde en de bodem zijn zichtbare en blijvende sporen aanwezig van menselijk handelen.

aanzien van een reeks van ecologische thema's. Dit conflict, deze toestand van oorlog, heeft één groot winstpunt, namelijk dat sprake is van politisering van de ecologie. Lange tijd is er geen ecologische politiek geweest, omdat ons denken gehomogeniseerd is door het tevredenstellende modernisme dat we kunnen typeren als gelijktijdige ontremming in de voorwaartse actie en remming in het registreren van retroactieve gevolgen. Anders geformuleerd: een mix van blind vooruitgangsgeloof (manhaftig voortgaan) en krachteloos blijven hangen in het bekende repertoire van materiële behoeftecreatie en -bevrediging zonder te beseffen wat de effecten zijn van ons handelen op al wat is. Volgens de nieuwe ecologische politiek moeten we om het heden te kunnen veranderen de hoop laten varen die ons van heden naar de toekomst projecteert. We moeten ons durven om te draaien en ons laten aansporen door een krachtige virtuele voorstelling van de toekomst. Wat betekent dat volgens Latour?

Ons geleidelijk aan weten te verhouden tot Gaia vereist een volwassen en verantwoordelijke houding. Allereerst ten aanzien van de feiten. Onze klimaatwetenschappers, die door de grenzen van natuur- en sociale wetenschappen heen breken, moeten ons met de feiten gevoelig maken voor de gevoeligheid van Gaia. Het begint dus bij de acceptatie van de feiten die uit onvoorstelbaar veel bronnen beschikbaar komen en tot dusverre onvoldoende weerklank hebben gevonden in de hedendaagse politiek. Daar ligt een eerste drempel. Veel klimaatsceptici komen ermee weg door te ontkennen dat het om feiten gaat, terwijl anderen de prescriptieve (normerende) kracht van feiten niet de vrije loop durven te geven en daardoor blijven hangen in de beschrijving van (dorre) wetenschappelijke feiten. Zij scheiden ten onrechte dat wat is en dat wat zou moeten zijn, met als gevolg dat zij geen uitspraken doen over wat de feiten voor ons handelen betekenen. Een tweede drempel ligt in ons overgeleverde dualisme tussen subject en object, en de impliciete machtsverhouding die daaraan ten grondslag ligt. De onderzoekende, vindingrijke mens stelt zich sinds de Verlichting op als almachtig en stelt zich op tegenover alles wat hem omgeeft. Het subject – mens – stelt zich tegenover al het dingmatige, het object, en dringt dit zijn intenties op. Ook dit standpunt is volgens Latour niet langer houdbaar. Niet alleen de mens, maar ook wat we voor het gemak 'natuur' noemen heeft handelingsvermogen (agency). Dat betekent dus dat naast de mens ook lucht, water, bodem, dieren en planten

betekenis en rechten hebben. Anders uitgedrukt: het gedrag van de aarde – dat wat geochemici de kritieke zone noemen tussen de bovenlaag van de atmosfeer en de onderlaag van het sedimentair gesteente – kan alleen worden verklaard vanuit de werking van de organismen met intenties die daar huizen. Dat maakt ecologie verschrikkelijk ingewikkeld en zelfs chaotisch, maar we moeten die complexiteit accepteren²³. Immers, de aarde als kritieke zone is de ruimte waarin wij leven en waaraan wij bijdragen, en die zich even ver uitbreidt als wijzelf. Dat wil zeggen dat wij even lang voortbestaan als al die entiteiten die ons doen ademen.

Om 'van deze aarde te zijn' moeten we dus gevoeliger worden en sterker reageren op broze omhulsels waarin we wonen. We moeten in het leven zelf staan en oog hebben voor de vele, bewegingen die leiden van en naar onszelf en de omgeving. Goede oplossingen voor complexe vraagstukken zijn alleen mogelijk als we de oorzaken en mechanismen van die bewegingen kennen. Met name waar die bewegingen elkaar kruisen, wordt een beroep gedaan op ons handelingsvermogen en is samenwerking nodig.

Het Nieuwe Klimaatregime verbeeldt een nieuw realisme. Daarin moeten wij onszelf niet zien als Atlas die de (zelfgecreëerde en begrensde) Globe draagt, maar we moeten bereid zijn de rug van Gaia minder zwaar te belasten. Dit realisme zal gepaard gaan met een toestand van oorlog en vijandelijkheid, waarin tegengestelde visies en belangen zichtbaar worden en de luie moderniteit doordrongen wordt van de Apocalyps. Pas daarna kan er via respectvolle en diplomatieke onderhandelingen worden gezocht naar vredesoplossingen. Deze betreffen niet alleen natiestaten, die door cartografische grenzen van elkaar gescheiden zijn, maar ook niet-staatsgebonden partijen; machten die gedreven worden door andere belangen en die een druk uitoefenen op mens geleide natiestaten (bodem, oceanen, atmosfeer, dier- en plantensoorten). In dit regime worden grenzen gesteld aan belangen en komt het tot een verdeling van handelingsvermogens. Het bouwen aan een gemeenschappelijke wereld met meer gemeenschapszin is alleen mogelijk als we in staat zijn om de ontelbare inmengingen van de actoren die van belang zijn voor ons voortbestaan te internaliseren (in plaats van te externaliseren zoals nog steeds gebeurt in de economie van het Holoceen). Wij als aardbewoners moe-

²² Denk bijvoorbeeld aan verschillende mondiale controverses als de berekening van visvoorraden, de ontwikkeling van windmolenparken, wijziging van kustlijnen, fabricage van kleding, voedsel, geneesmiddelen, auto's, herinrichting van steden, transformatie van de landbouw, verandering van de koolstofkringloop, het afkalven van ijsbergen, bescherming van wildreservaten en natuurlandschappen, etc.

²³ De continue aaneenschakeling van acties die beginnen bij feiten die uitlopen op een alarmsignaal en die wijzen naar beslissingen. In beide richtingen voegt Latour eraan toe.

ten ons ontwikkelen tot goede bestuurders of het nu gaat om water, bodem, lucht, economie, stad of platteland. Door deze belangen politiek een stem te geven moet de oorspronkelijke macht van natiestaten worden gedeeld.

1.5 Ecologisch bewustzijn

Goede kunst is vaak van een verontrustende schoonheid. Een paradox die precies laat zien waarom kunst zo belangrijk is voor de geestelijke hygiëne in onze samenleving. Niet alleen door de schoonheid en de technische vaardigheid van de kunstenaar doet het iets met ons als beschouwer, maar ook omdat er vaak sprake is van een onheilspellend element dat ons aan het denken zet over het leven, over ons bestaan. Kunst kan je dus overvallen, schokken, emotioneren als je bereid bent iets langer stil te staan bij een kunstwerk. Iets van die schijnbaar tegenstrijdige gevoelens bemerkte ik bij mezelf bij het bezoeken van de tentoonstelling 'Beating around the bush; scenes from the anthropocene' in het Bonnefantenmuseum in Maastricht.

Het museum voelt de tijdgeest goed aan en organiseert al sinds 2014 een tentoonstellingsprogramma rond dit thema. Steeds afwisselend draaien, zoals de titel van de tentoonstelling aangeeft, andere kunstenaars 'om de hete brei heen'. Zij benaderen het Antropoceen²⁴ vanuit twee invalshoeken. Hun kritische reflectie biedt enerzijds aanknopingspunten en mogelijkheden voor de mens om zinvol te leven. Daar tegenover tonen zij de schaduwzijden van het Antropoceen, waarin de doorgesloten maakbaarheid een steeds grotere ecologische voetafdruk laat zien. De kunstenaars tonen ons de dunne lijn, die de mens bewandelt tussen het gebruik maken van door hemzelf gemaakte en bedachte systemen, en het breken daarmee. In feite confronteren de kunstenaars ons met de vraag of wij verantwoordelijkheid willen en durven nemen voor de toekomst. Dat er spanning op die dunne lijn zit, laat bijvoorbeeld Maria Barnas zien, die in haar werk het wezen van angst onderzoekt dat zich in tal van levenssituaties aandient.

²⁴ Veel hedendaagse filosofen duiden met het Antropoceen op het (geologische) tijdperk waarin de invloed van de mens op zijn omgeving (aarde, atmosfeer, biosfeer) zo groot is dat deze blijvend z'n voetsporen laat zien: lagen koolstof op de aarde, CO₂ in de lucht, plastic in de zee. Die effecten tonen enerzijds de inventiviteit van de mens dat deze tot heel veel in staat is, maar tegelijkertijd ook dat de mens z'n hand overspeelt en door z'n handelen zo veel negatieve externe (bij)effecten genereert dat zijn eigen bestaan op het spel komt te staan. Morton spreekt van een neerwaartse causaliteit op aardsystemen. Datgene dat hij ongetwijfeld met alle goede bedoelingen creëert uit datgene dat de aarde biedt, keert zich tegen hem en wordt groter dan de mens zelf.

Zheng Guogu toont in zijn schilderijen de vaagheid in het transformatieproces van de Westerse cultuur, die op tenminste twee wijzen geïnterpreteerd kan worden: als een geleidelijk aan verdwijnen van onze waarden in de vorm van mythologieën, religies en kunstgeschiedenissen of juist als een opdoemen van deze waarden die we aan het vergeten zijn. Naast vaagheid wordt door kunstenaars ook geduid op hybriditeit. Zo benadrukt Grayson Perry in zijn houtsnedes de meerzijdigheid van een non-conform lichaam; gaat het om een man, een vrouw, transgender of androgyn? Saskia Olde Wolbers laat ons griezelend genieten van een video van de verwoestende effecten van de vervuiling op zee, door met behulp van sonar op zoek te gaan naar olielekkende scheepswrakken en hoe die 'ingepakt' worden door het natuurlijk leven. Het kunstenaarsduo L.A. Raven roept met de waarheidsgetrouwe mens-robot Annelies die lijdt aan progerie, een ziekte die voortijdige ouderdom veroorzaakt, drie tegengestelde reacties op: de erkenning van de eindigheid van het (kortstondige) leven, de wens tot genezing van deze ziekte en het streven naar perfectie alsof er geen reden meer is om er oud en afwijkend uit te zien.

De vragen die de kunstwerken bij mij na uitgebreide beschouwing opriepen hadden allemaal te maken met de grootsheid en het onbevattelijke van de thema's van deze tijd. Deze zijn niet meer te herleiden tot eenvoudige categorieën (dit is dit en niet dat) en oordelen (dit is waar, dat is onwaar). Allemaal thema's die op een of andere wijze in verband kunnen worden gebracht met het Antropoceen. Reden voor mij om de twee boeken van Timothy Morton weer eens te herlezen²⁵. Morton laat zien dat ons door de laatste eeuwen heen ontwikkelde vooruitgangdenken een geloof is geworden, omdat we alleen maar oog hebben gehad voor de opbrengsten en niet voor de – deels lang verborgen – kosten. De mythe gaat terug naar zo'n beetje 12.000 jaar geleden toen de mens in staat was zich te settelen en de daaruit voortkomende agrilogistiek zich tot aan de dag van vandaag laat gelden. Twee principes liggen hieraan ten grondslag: de harde grens tussen het menselijke en het niet-menselijke, en de reductie van het bestaan tot zuivere kwantiteit. Het feit dat de mens de maat is geworden van alle dingen en dat alle dingen vergelijk- en beoordeelbaar zijn op grond van kwantitatieve meetgegevens, heeft langzamerhand geleid tot vele complexe vraagstukken waar we zelf deel van zijn gaan uitmaken.

²⁵ De filosoof Timothy Morton wordt door velen gezien als de filosoof-profeet van het Antropoceen. De twee boeken waar ik aan refereer, zijn: *Duistere ecologie* (2016), Uitgeverij Boom, Amsterdam en *Ecologisch W/ wezen* (2018). Uitgeverij Ten Have, Utrecht.

Dat noemt Morton 'hyperobjects'. De opwarming van de aarde is er zo één, maar ook de groeiende kloof tussen arm en rijk, en bijvoorbeeld het ontstaan van epidemieën. Kern van zijn betoog is dat we die agrilogistische logica ter sprake moeten brengen, waarbij het essentieel is om te beseffen dat oplossingen niet in het verschiet liggen zolang we ons als kennend en wetend subject tegenover de dingen plaatsen, we niet beseffen dat wijzelf ook object zijn en dat de zogenaamde 'dingen' ook subjecten zijn. Niet zozeer in de zin dat die dingen (andere mensen, dieren, planten, stenen, etc.) rechten moeten hebben, zoals bijvoorbeeld door de dierenbeweging wordt gezegd, maar gewoon omdat ze bestaan, zoals ook wij bestaan. Niet meer en niet minder. Dat betekent dat we tot programma's moeten komen, waarin een logica van de toekomstige co-existentie met alles wat is en leeft leidend is. Onze opgave is dus na te denken over de dingen, de vreemdheid ervan te waarderen en de angst die samenhangt met die vreemdheid leren toe te laten, juist omdat zich daardoor mogelijkheden gaan voordoen. Zo kunnen we een ecologisch bewustzijn ontwikkelen dat zich kenmerkt door een geheimzinnige, intrinsieke verbondenheid met de aarde die ons gevoelig maakt – en bijkans angstig – voor alles wat zich aandient en voordoet. Dat kan gepaard gaan met pijn. De pijn van het bestaan die ons misselijk maakt, omdat alles een keerzijde heeft: het eten van vis betekent dat we kwik binnenkrijgen, het eten van koeienvlees leidt tot stikstofuitstoot, het eten van groente tot gebruik van pesticiden, etc. En toch, zegt Morton, biedt de agrilogistiek geen uitkomst, omdat meer van hetzelfde het probleem nog groter maakt. Ecologisch bewustzijn betekent dat we meer circulair moeten gaan denken dan lineair: wat is het effect van ons handelen op 'het Andere' en hoe kunnen we hiermee rekening houden, vanuit het diepste besef dat we onszelf ook kunnen beschadigen als we ons niet bewust zijn.

In *Ecologisch Wezen* borduurt Morton voort op dit ecologisch bewustzijn. De titel verwijst zowel naar ons als ecologisch wezen, maar ook naar wat het betekent om ecologisch te zijn. Om met het eerste te beginnen, als ecologisch wezen zijn we met alles verbonden en is alles relevant voor al het andere. Een 'explosie van context' noemt Morton dat. Alle delen zijn met elkaar verbonden en dragen bij aan een gezamenlijke meerwaarde, zonder dat ze opgaan in een grauw en middelmatig geheel. Het geheel is niet meer dan de som der delen, maar het is

omgekeerd. Het geheel is enkelvoudig en de delen meervoudig. Zo bestaan wij als mens (geheel) uit minder eigen DNA dan het DNA van al onze voorgangers (delen). Dit is een belangrijke move, omdat het laat zien dat wij als mensen en ons ego ingebed zijn in een groter, complexer, vaak nog niet te begrijpen geheel dat echter bepalend is voor ons (toekomstige) welbevinden.

Ecologisch-zijn betekent ook het ontwikkelen van een andere handelingsethiek. De kunst helpt ons daarbij. Kunst brengt een boodschap over uit een andere wereld, die ambigu, glibberig en breekbaar is. De dingen hebben allemaal een fundamenteel gebrek en hebben juist daardoor hun bestaansrecht. Ze zijn niet onmiddellijk en volledig te kennen, maar je kunt je er wel op afstemmen en je ermee verbinden. Morton geeft aan dat zodra we 'verschil' niet langer opvatten als een scherpe afscheiding, maar als een griezelige verwantschap, dat we dan beseffen dat mensen meer lijken op niet-menselijke wezens. En zo is het ook met onze verhouding tot andere mensen. Als we iets kunnen leren van de kunst dan is het ons vertrouwen in het wordende, het nog niet gerealiseerde vanuit het besef dat we verstrengeld zijn met al het andere, als een los, onvast systeem van verbinding en niet als een eenzijdige vanuit ons ego, causale verbondenheid.

²⁶ Dark ecology verwijst naar deze vreemdheid en betreft een besef van de samenhang der dingen, het besef van de onvolledigheid en het besef van de complexiteit.

2. KUNSTENMAKERS: VERBEELDING AAN DE MACHT?

Als je naar kunst kijkt, krijgt het betreffende kunstwerk betekenis vanuit een bepaalde culturele achtergrond ('studium'). Toch word je als kijker vaak geraakt door een bepaald detail ('punctum' oftewel wond). Een detail dat door die achtergrond heen prikt, iets scherp dat de aandacht trekt, waar je oog aan blijft haken, zoals Eva Meijer zo treffend zegt²⁷. Bij mij werd dat heel duidelijk bij de beschouwing van het schilderij *Innenraum* van Anselm Kiefer dat in het Stedelijk Museum in Amsterdam hangt. Dat schilderij toont de mozaïekhal van de Kanselarij die Hitler in 1938 liet bouwen door de Rijksbouwmeester, Albert Speer. Dit gebouw werd al vijf jaar later gebombardeerd door de Russen en heeft dus maar een kort leven gekend. Het bijzondere aan het schilderij is dat er op een paar nauwelijks waarneembare plaatsen gaten in het doek zitten, die wellicht verwijzen naar de eindigheid van deze hal, maar misschien ook naar die van het Nazisme.

Ook bij de andere kunstenaars die ik bestudeerd heb, zie je een schijnbaar verwaarloosbaar detail, dat bij nadere beschouwing betekenisvol is voor de context van het kunstwerk op zich, maar vaak ook nog voor de context van het werk in de maatschappij. We zien dat sterk in het werk van Willem van Genk, die de details weet te plaatsen in de context van het geheel; de veelheid van het geheel deconstrueert en opnieuw reconstrueert.

Zo wordt kunstbeschouwing, om met René Gude (Trouw, 12 maart 2015) te spreken, een gedisciplineerde oefening van ons voorstellingsvermogen; het vermogen om voorstellingen te maken van bestaande en niet-bestaande standen van zaken, zonder er meteen een oordeel over te vellen of een doorwrochte beschouwing aan te wijden. Alleen al het signaleren van iets of het opperen van een hypothese is al genoeg om langer bij het kunstwerk stil te staan. Dat is wat kunst met ons doet: zij zorgt via onze zintuigen voor een esthetische ervaring, doet ons de schoonheid ervan inzien en is dus niet verder verstandelijk en praktisch-instrumenteel te duiden. Susan Neiman heeft eens gezegd, dat terwijl wij ons inzetten voor waarheid (verstand) en goedheid (wil), de schoonheid ons datgene voorhoudt waarnaar wij reiken²⁸. Met andere woorden, kunst verwijst naar de toekomst en houdt idealen levend in een cultuur die deze (nog) niet heeft gerealiseerd. In die zin kan kunst het ondenkbare denkbaar maken. Dat is misschien ook wel heel erg nodig in een tijd dat we nog steeds grijpen naar oude zienswijzen voor nieuwe problemen.

²⁷ In haar column Kijken maakt persoonlijk in Trouw van 4 augustus 2020 wijst Meijer op hetgeen de Franse denker Roland Barthes schrijft over het kijken naar foto's. Studium verwijst bij hem naar de culturele achtergrond, terwijl punctum het scherpe is dat door die achtergrond heen breekt.

²⁸ Susan Neiman (2011) *Morele helderheid; goed en kwaad in de 21e eeuw*. Uitgeverij Ambo/Anthos, Amsterdam.

Zo heeft kunst, zeker als zij geëngageerd is, een ontregelende en inspirerende rol. Zij laat de façades zien die onze kwetsbaarheid verhullen en probeert de eenheid van mens en kosmos weer te herstellen, die in de loop van de tijd ruw ontkoppeld zijn geraakt. Om met Latour te spreken: "De politiek mag dan de kunst van het mogelijke heten, er zijn nog steeds kunstuitingen nodig om dat mogelijke te verveelvoudigen"²⁹. Kunst geeft perspectief en houdt ons de spiegel voor – niet altijd welgevallig –, geeft inzicht in onszelf en hoe we ons tot de wereld verhouden. Het heeft voor de samenleving de meeste betekenis als ze grenzen aftast en vernieuwing zoekt (ontdekken van nieuwe vormen van schoonheid, ontwikkelen van nieuwe ideeën of normen).

Naast een reflectieve rol - wat we bij kunstuitingen van landartists als Long en Goldsworthy zien, die kunst opvatten als articulatie van het landschap dat ze na aan het hart ligt - kan kunst ook een activistische rol spelen. Dan doet zich wel altijd de vraag voor of de kunstenaar nog kunst maakt of politiek bedrijft en of die twee met elkaar te verenigen zijn. Dit dilemma wordt met name zichtbaar in het werk van Banksy als streetartist: is het alleen maar commentaar op een onverdraagzame samenleving of roept het werk op tot actie en ontregeling? De kunstpublicist Hans den Hartog Jager concludeert dat alle goede kunst altijd bestaat bij de paradox: vanuit haar eigen systeem moet ze voortdurend proberen het systeem te veranderen - en liefst met de wereld. Hoe moeilijk dat ook is, dat is de kunst verplicht. Zowel aan de maatschappij als aan zichzelf³⁰.

Misschien is het minst omstreden de stelling dat kunst niet alleen een afspiegeling van de samenleving is, maar ook een voorafspiegeling van wat gaat komen. Heel mooi zien we dat bij Leonardo da Vinci, die in zijn schilderijen de afgebeelde personen niet omlijnt, maar juist laat opgaan in de achtergrond. Dus zonder exact zichtbare en precieze begrenzingen, net zoals in onze moderne tijd ook bijna alles onvast en onzeker is, en die ons uitnodigt zelf vorm en inhoud te geven aan een leegte die velen nog afschrikt.

²⁹ Bruno Latour (2017) *Oog in oog met Gaia; acht lezingen over het Nieuwe Klimaatregime*. Octavo publicaties, pp. 359-360.

³⁰ Hans den Hartog Jager (2014) *Het streven; kan hedendaagse kunst de wereld verbeteren?* Uitgeverij Athenaeum, Polak & Van Gennep, Amsterdam, p. 183.

2.1 Schijnbare vaagheid

Het lezen van de indrukwekkende biografie over Leonardo da Vinci van Walter Isaacson vormt de bevestiging van het beeld dat ik geleidelijk aan heb opgebouwd over het genie Leonardo. En dan gaat het niet alleen om de betovering van de Mona Lisa in het Louvre, maar ook om de fenomenale ontwerpen van instrumenten die hun schaduw werpen over de toekomst³¹. Wat Isaacson ons toont, is dat Leonardo da Vinci (1452-1519) weliswaar zo'n vijfhonderd jaar geleden leefde, maar met z'n ene been al in de moderne tijd stond. Ik wil dat illustreren aan de hand van zijn schilderkunst. Deze laat ons iets zien van de huidige tijd waarin we leven.

Wat is nu zo kenmerkend aan onze tijd van (post)modernisme? De snelheid van processen (digitalisering) en de complexiteit van verschijnselen (deelsystemen) zorgt ervoor dat we als mens en/in organisatie steeds op meerdere borden tegelijk moeten schaken. Dat vereist flexibiliteit, omgaan met onzekerheid en 'tekenen buiten de lijntjes', omdat grenzen en vastgestelde regels niet meer werken en we al improviserend oplossingen moeten zien te vinden voor taaie vragen waar veel kanten aan zitten. Voorbeelden zijn er legio. Denk aan hybride organisaties, die gelijktijdig twee doelstellingen moeten zien te realiseren. Als publieke instelling produceren wooncorporaties woningen in de sociale sector, terwijl ze niet zelden ook projectontwikkelaar zijn. Denk aan strategen binnen organisaties, die zich ontwikkelen tot echte grenswerkers. Om van waarde te zijn moeten zij traditioneel gescheiden beleidsvelden zien te overbruggen. Denk ook aan veel boeren die door de normoverschrijdende mest- en stikstofuitstoot gedwongen worden een andere invulling aan hun werk te geven. Grond heeft voor hen niet langer alleen een agrarische bestemming, maar ook een natuur- en bouwbestemming. De nieuwe Omgevingswet maakt het hun mogelijk om kleinschaliger en diverser te gaan produceren.

Wat ik probeer te zeggen is dat alles vager wordt, van zelfdenkende apparaten, versmelende technologieën tot meervoudige rollen. Volberda c.s. scharen al deze verschijnselen onder het kopje van de vierde industriële revolutie³². De vraag die zij zich stellen is hoe organisaties en bedrijven innoveren en overleven in een tijdperk waarin vrijwel alles (dingen, diensten, mensen en disciplines) met elkaar in verbinding staat en de koppelingsmechanismen schier oneindig lijken? Ze komen tot de onafwendbare conclusie dat innovatie, of die nu radicaal verloopt of geleidelijk, pas effect heeft als organisaties bereid en in staat zijn inspiratie en ontwikkelingsruimte te bieden aan kenniswerkers en niet blijven hangen in aandeelhouderswaarde, winst en resultaat.

Dat vervagende perspectief van de dingen, gekoppeld aan de behoefte in organisaties aan inspiratie en ontwikkelingsruimte - thema's die nu zo nadrukkelijk spelen - is ook precies wat Leonardo da Vinci tot genie maakte. Hij wist dat de contouren van de werkelijkheid per definitie vaag zijn en dat er altijd een zweem van onzekerheid is die we moeten omarmen. Niet voor niets werd Leonardo de meester van het onvoltooide genoemd. Onvoltooide perfectie, zo typeert Walter Isaacson zijn ideeën, kunstwerken, machines en installaties. Het denk- en realisatieproces in zijn atelier is voor Leonardo minstens zo belangrijk, zo niet belangrijker dan het eindresultaat. Dat verveelde hem waarschijnlijk niet alleen, maar zegt ook iets over zijn visie op de mens en zijn verhouding tot de werkelijkheid. Enerzijds het besef van bescheidenheid dat de mens deel uitmaakt van een omvattende kosmos en waarbij overigens sprake is van een duidelijke analogie tussen natuurlijke, lichamelijke en mentale processen. Zijn scherpe observaties van de natuur en kennis van de wiskunde leerden hem dat er in de natuur niet zoiets bestaat als exacte zichtbare omlijning of omgrenzing van een object. De natuur geeft geen precieze lijnen en alle begrenzingen zowel in de natuur als in de kunst vloeien in elkaar over.

³¹ Mooie voorbeelden daarvan zijn te vinden in Château de Cloux, nu Clos Lucé, dat koning Frans I van Frankrijk in Amboise voor Leonardo bestemde en dat zijn laatste verblijfplaats zou zijn. Op 2 mei 1519 blies Leonardo daar zijn laatste adem uit.

³² Henk Volberda, Kevin Heij en Menno Bosma laten in hun boek *Innovatie. Jij, Nu* zien dat we in een nieuwe fase van organisatie terecht zijn gekomen. Stond in de eerste industriële revolutie de mechanisering met water- en stoomkracht centraal en volgde daarna de arbeidsdeling en massaproductie met behulp van elektriciteit, gevolgd door de inzet van elektronica en IT voor verdergaande automatisering, nu zijn we beland in de fase van cyber-fysieke systemen.

Die techniek van overvloeien van figuur en omgeving noemt Leonardo *sfumato*³³. Zoals grenzen vervaagden tussen object en omgeving, zo vervaagden bij Leonardo deze ook tussen kunst en wetenschap, werkelijkheid en fantasie, ervaring en mysterie. Die subtiele overgangen schetsen volgens mij een waarheidsgetrouw beeld, waarin mens en omgeving deel zijn van elkaar en waarin eerstgenoemde - als kleine wereld - in zich elke algemene volmaaktheid van de hele wereld bevat. Mens en universum onderhouden een harmonieuze relatie. De mens met al zijn emoties wordt in zijn schilderijen zichtbaar tot in de kleinste details en wat de figuren weerspiegelen is datgene dat zich in de omgeving ook aftekent.

Wat het intermezzo met Leonardo da Vinci ons leert en laat zien is dat hij, inmiddels 569 jaar oud, nog steeds gezien kan worden als ontwerper van de Nieuwe mens, die zich moet zien te handhaven in een onzekere, snel veranderende, schimmige wereld, die niet af is. Integendeel, die onvoltooid is en misschien ook nog wel onvolkomen. Leonardo da Vinci's ongeëvenaarde vermogen om kunst, wetenschap, technologie en verbeeldingskracht te combineren is en blijft een voortdurend recept voor creativiteit. Zijn nieuwsgierigheid (willen weten waarom de dingen zo werken en in elkaar zitten), nauwkeurige observatievermogen, verwondering over het universum kunnen ons helpen om de complexiteit en veranderlijkheid van deze tijd met een open mind te accepteren en te omarmen. Als we de vaagheid van onze relatie met de omgeving durven te zien als kans, dan zullen we zien dat bepaalde patronen zichtbaar en kenbaar worden en kunnen we voort in ons voortdurende bewustzijnsontwikkelingsproces.

2.2 De outsidersblik

Durven we onszelf een outsidersblik toe te staan? Of zijn we te veel deel geworden van een vanzelfsprekend systeem? Een systeem dat ons kennelijk zoveel gerief biedt dat alternatieven niet in beeld komen. Deze vragen kwamen in mij op bij het bezoeken van de intrigerende overzichtstentoonstelling 'Woest: Willem van Genk 1927-2005' in het Outsider Art Museum (OAM), onderdeel van het museum de Hermitage in Amsterdam³⁴. En hoe belangrijk kan een outsidersblik zijn als we het hebben over grote maatschappelijke vraagstukken?

Willem van Genks werk wordt door kunstkenners geschaard onder de zogenaamde Outsider Art, een stroming die zich niet zo zeer kenmerkt door een herkenbare stijl, maar die kunstenaars met elkaar verbindt vanwege *hun alternatieve kijk op de werkelijkheid*. Iedereen die niet geplaatst kan worden in de kunst of buitenmaatschappelijk was, werd zo een outsider genoemd. Wat wel kenmerkend is aan Outsider Art, is dat wat kunstenaars maken krachten oproept. Hun werk bewerkstelligt iets bij de kijker en roept soms actie op. Zo ook bij Van Genk. Hij en zijn werk zijn één, onlosmakelijk met elkaar verbonden. Het werk biologeert de bezoeker door de veelheid van aspecten, je wordt als het ware in zijn werk gezogen en gaat op zoek naar verbanden. Al puzzelend krijg je begrip voor de kunstenaar en de persoon Van Genk. Er gebeurt zoveel in de wereld en dat komt allemaal tot ons via de media. Als je het hoofd van Van Genk zou openen dan zie je die veelheid en complexiteit van zaken waar wij elke dag weer mee geconfronteerd worden³⁵. Hij reconstrueert de chaos en snelheid van deze tijd door noodgedwongen - hij ontbeerde voldoende werkruimte en was aangewezen op een kleine tafel in het huis van zijn zuster - kleine tekeningen en teksten aan elkaar te plakken en deze zo tot een geheel te smeden. Hij kon de chaos in de wereld bevatten door deze letterlijk eerst te ontleden en daarna vanuit een bepaald perspectief weer in elkaar te zetten. Het perspectief waarmee hij dat doet, heeft veel met recht en onrecht te maken en met macht en onmacht. Van Genks kijk op de wereld is ook een kijk op zichzelf in relatie tot zijn omgeving. Zijn onmacht om 'volwaardig' mee te draaien in de maatschappij en het onrecht wat hem mede daardoor is aangedaan, zijn de thema's die steeds weer terugkomen in zijn werk.

³⁴ 'Woest' slaat volgens de vormgever van de tentoonstelling, Walter van Beirendonck, op de regelmatige ontgoocheling van Van Genk over de wereld en de kwaadheid en frustratie die daar soms onder ligt.

³⁵ Zijn werkstukken zijn compilaties van ideeën over politiek, zijn fascinatie voor steden, architectuur, treinen en boven- en ondergrondse netwerken van leidingen die elementen verbinden en vanuit een neutraliteit de vraag oproepen van waarom en waartoe.

³³ De techniek van het gebruik van mistige en rokerige contouren die bijvoorbeeld zo opvallend zijn bij de Mona Lisa. Het landschap rond haar figuur en van de natuur om haar heen zijn met elkaar vervlochten, vormen een eenheid. En juist dat maakt haar intrigerend en mysterieus.

Wat zouden we van die collageachtige aanpak van de outsider Van Genk kunnen leren? Mijn antwoord zou zijn: meer focus aanbrengen door eerst details uit het geheel te lichten en deze daarna weer met elkaar te verbinden tot een zelf geconstrueerd beeld, onze particuliere waarheid. Het zou ons kunnen helpen de chaos en onzekerheid die ons continu omringt 'aan te kunnen'. Zoals Van Genk door zijn kunstwerk de fragmenten van de werkelijkheid weer tot 'waardegeladen' samenhang maakt, zo kunnen ook wij in ons werk proberen los te komen van een sterk vereenvoudigd beeld van de chaotische werkelijkheid door sprekende details te verbinden met hun betekenisgevende context. Als we dat durven te doen – niet alleen fragmenteren, maar ook op creatieve wijze opnieuw verbinden – dan ervaren we een vrij gevoel. We zullen inzien dat de overweldigende zwaarte van het detail, waarvoor we altijd weer standaardoplossingen zoeken, niet tot de beste oplossingsrichting leidt. Immers, uitsluitend opdelen in fragmenten leidt alleen maar tot meer van hetzelfde.

Verbinding is niet alleen een denkhandeling, maar vooral een sociale activiteit. Dat wil zeggen: met elkaar iets nieuws creëren dat uitstijgt boven de optelsom van de afzonderlijke delen door op een andere manier – met een outsidersblik – naar de werkelijkheid en onze maatschappelijke opgaven te kijken. Samen met anderen dat andere perspectief bepalen. Hoe kunnen we als bij een kunstwerk, maar nu samen, een nieuwe en betere werkelijkheid creëren? Dat is de vervolgvraag die bij mij opkomt.

Als ik kijk naar de huidige politiek, naar bedrijven en media, dan mis ik vaak een samenhangende analyse; vervolgens - vanuit noodzaak en urgentie - een overtuigend verhaal en een praktische en gedeelde oplossingsstrategie die centraal staat in het dagelijks handelen. Kijk naar de 'actuele' stikstofproblematiek in de landbouw en in de bouwsector. Een voorbeeld van een collectief gemis aan kritisch vermogen. Hoewel de intensieve landbouw en de bouwsector wisten dat ze te veel stikstof uitstootten, vertrouwden ze erop dat de politiek hun primair private belangen zou beschermen en dat 'de consument' zou blijven kopen en altijd voor een dubbeltje op de eerste rang wil zitten. Dat de rechterlijke macht met steun van Europa, wetenschap en groene beweging vanuit een bovenliggend belang – de gezondheid van de aarde en de mens - moest ingrijpen, kwam als een donderslag bij heldere hemel en werd natuurlijk direct als onrechtvaardig ervaren.

Wat geeft deze actuele casus nu aan? De 'noodingreep' van de rechterlijke macht wijst allereerst op een gebrek aan de urgentie voor het ecologische vraagstuk bij politiek en grote groepen in de samenleving. De noodzaak van het stikstofbesluit toont ook dat we nog een hele weg te gaan hebben op weg naar duurzaam gedrag, duurzaam beleid, duurzame bedrijfsvoering en duurzame kennis- en informatieverstrekking. Anders leren kijken, op een andere manier de werkelijkheid (be-/door-) leven en om van daaruit anders te willen gaan handelen en leven, veronderstellen een groter bewustzijn van onze verbondenheid met de aarde en met elkaar. In dat grotere bewustzijn moet dan ook de oplossing worden gevonden voor dergelijke complexe vraagstukken.

Pas als alle belanghebbende partijen – overheid, bedrijfsleven, wetenschap en burgers – samen verantwoordelijkheid durven te nemen, is er sprake van een constructieve verbinding gericht op het hoger gelegen doel. Dat betekent samen een analyse maken, samen de zwaarte van de problematiek inschatten en op grond daarvan een samenhangende, praktische visie ontwikkelen die leidraad is voor de praktijk. Op die manier zijn de partijen niet langer deel van het probleem, maar worden ze deel van de oplossing. Een innovatieve outsidersblik is nodig, omdat die duidelijk maakt dat wij mensen deel uitmaken van een groter betekenisvol geheel.

2.3 Chaos en samenhang

Wat een grote herdenking had moeten worden, werd een *grootse her-denking*. 75 jaar geleden kwam er een eind aan een kwellende oorlog, vol chaos en vernietiging. We vierden dit massaal in afzondering, met alleen het vervreemdende beeld voor ons van een lege Dam. Wat we hoorden, waren stemmen die ons herinnerden aan een tragisch en niet onomstreden verleden, omlijst door het gekoer van duiven. Het was ook 75 jaar geleden dat vlak voor de bevrijding de beroemde Duitse kunstenaar Anselm Kiefer werd geboren in Donaueschingen, een dorpje aan de monding van de Donau dat kort tevoren door de geallieerden zwaar werd gebombardeerd. Die coincidentie triggerde mij en deed de vraag rijzen hoe Kiefer tegen oorlog, vernietiging en chaos heeft aangekeken. Door bestudering van zijn werk wist ik dat dit thema leidend was in zijn buitengewone productie van aangrijpende kunstwerken. En, waar ik ook achter kwam, is dat zijn kunst ongekende actualiteitswaarde en relevantie bezit.

Anselm Kiefer groeide op te midden van de brokstukken van kapotgeschoten huizen en bouwde als jongetje van dat puin nieuwe bouwsels. Hij creëerde uit het niets, het nietige, het materiële iets nieuws, iets wat zin gaf en betekenis verleende. Dit vormt de rode draad door zijn bestaan als kunstenaar en als mens: het verbinden van het materiële en het geestelijke. In de materie zit het geestelijke al besloten en – omgekeerd – het geestelijke ontvouwt zich in de materie. De kracht van zijn werk is dat vanuit de vernietiging weer iets nieuws ontstaat en dat geleidelijk aan de creatieve kracht weer de overhand krijgt. Heel veel werk van Kiefer refereert aan strijd, oorlog en vernietiging. Het is groot en krachtig, imponeert en maakt juist daardoor indruk. En dit is ook wat hij met zijn werk wil zeggen. Her-denken is nodig, telkens weer, om te herinneren wat oorlog kapot maakt en tekenen van zingeving uitvlakt, alsof iets nooit bestaan heeft. Her-denken betekent dus her-inneren, afdalen in het verleden van jezelf, je land, je cultuur. Dat reflectieve is volgens hem nodig om weer 'heel' te kunnen worden, niet alleen om te beseffen wat er heeft plaatsgevonden, maar ook om daarvoor met terugwerkende kracht verantwoordelijkheid te nemen.

Terwijl de naoorlogse kunst zich losmaakte van z'n geschiedenis en zich uitte in een vloedgolf van expressiviteit, bouwde Kiefer nijver aan een mix van thematisch-figuurlijk werk met een materiële basis van aardse grondstoffen.

Zijn werk werd zo tastbaar en aanschouwelijk. Voor de eerste jaren na WO2 was dat voor politiek en kustwereld waarschijnlijk te confronterend, omdat de oorlog immers voorbij was en niets meer hoefde te herinneren aan de gruwelijkheden die hadden plaatsgevonden. De blik was naar de toekomst gericht. Kiefer stelde zich daarentegen de vraag naar beschaving. Het verleden moest volgens hem onderkend worden om te voorkomen dat de geschiedenis zich zou herhalen. Daarmee heeft hij jaren daarna, toen de tijdgeest wel rijp was voor herinnering en reflectie, veel bijgedragen aan een allengs groeiende behoefte van het naoorlogse Duitsland. Aan een heel diepe behoefte in het politieke bestel van Duitsland werd hier vorm en inhoud gegeven door openheid te propageren. Dat wil niet zeggen dat zijn werk moralistisch is, in de zin dat het laat zien 'hoe het wel zou moeten'. De kracht van zijn werk is nu juist dat je door de thematiek, omvang, grondkleuren en het gebruikte materiaal wordt meegenomen, zo er al niet wordt ingezogen. Ondanks veel associatieve wendingen van tekst en beeld in zijn kunstwerk leer je door goed te kijken te begrijpen wat Kiefer heeft 'beziel'.

De vraag, hoe Kiefer als Duitser en als kunstenaar tegen oorlog, vernietiging en chaos heeft aangekeken is hiermee voor een groot deel beantwoord. Toch is nog niet alles gezegd. Oorlog als thematiek, vernietiging als basis voor nieuwe vormgeving en chaos als ruimte voor de geest hebben zich in zijn werk, in zijn wonen, in zijn leven verbonden tot een unieke microkosmos, die correspondeert met de macrokosmos. Kiefers uitspraak "*Als er te veel orde is, is er geen leven; als er te veel chaos is, is er geen samenhang*", geeft goed weer hoe hij steeds zoekt naar een gouden weg tussen sturen en gestuurd worden. Hij bedoelt daarmee te zeggen dat tijdens het proces van creatie een idee steeds concreter wordt. Elk object of elke constructie streeft z'n eigen leven na en zo transformeren subject (de kunstenaar met zijn ideeën) en object (hetgeen waar de kunstenaar mee bezig is) via – wat hij noemt – voortdurende morfogenese: iets krijgt vorm en de werkelijkheid ontvouwt zich geleidelijk met vallen en opstaan, door bovenmatige inspanning en tijdenlange rust. Inspiratie ontstaat dus niet heel klassiek gedacht doordat het idee zich opdringt aan de materie en deze daarmee tot afspiegeling van de geest wordt. Neen, object en subject, materie en geest zijn in één ecologische kringloop opgenomen. Wat in de materie ligt, krijgt een spirituele lading mee en wordt als het ware ingekleurd door Kiefer (met zijn eigen geschiedenis, kennis, ervaring en interesses).

Deze weg tussen sturen en niet-sturen toont ons iets over hoe Kiefer tegen de werkelijkheid of het zijn van de dingen (ontologie) aankijkt. De kunstenaar maakt deel uit van een continu transformatieproces waarin vernietiging en vernieuwing elkaar steeds weer oproepen. De kunstenaar verandert door het kunstwerk en het kunstwerk wordt steeds explicieter door de gedachtevolle handelingen van de kunstenaar (Sloterdijk). Van een klassieke subject-object scheiding is dus geen sprake: de werkelijkheid vormt de mens en de mens vormt de werkelijkheid, juist omdat hij er niet tegenover staat, maar erin ondergedompeld is. Begrijpelijk dat voor Kiefer ook niet altijd duidelijk is wanneer gestuurd moet worden en wie of wat moet sturen.

Juist dit thema is erg relevant voor deze tijd, die vaak als chaotisch wordt getypeerd, waarin wij ons ternauwernood of niet weten te handhaven omdat we de richting van ons voortbewegen niet (willen) kennen. We kennen Kiefers diagnose van de huidige tijd niet exact, maar met de nodige voorzichtigheid kunnen we wel een paar aandachtspunten en handelingsperspectieven destilleren uit zijn denken: 1) zie de vernietiging van de natuur als aansporing om op een hoger bewustzijnsniveau te komen en daarmee tot een integratie van mens en natuur; 2) durf los te laten, kijk wat er gebeurt en pak daarna de draad weer op; 3) laten we ons bevrijden van waar we altijd in geloofd hebben door af te dalen in de donkere krochten van onszelf, dan ontstaat energie om vorm te geven aan een nieuwe toekomst.

Terug naar de relatie van 75 jaar bevrijding van ons land en Kiefer die 75 jaar wordt. Wat hebben die beide gebeurtenissen nog meer met elkaar te maken? Het zou wel eens kunnen zijn dat de oorlog echt voorbij is als we stil staan bij ons eigen verleden: wat hebben we laten lopen en wat hebben we niet onder ogen willen of durven zien en wat kunnen we daarvan leren voor de toekomst? Kiefer heeft daar kort na de oorlog een aantal indringende en provocerende schilderijen (bv. Hitlergroet vanuit de bergen) over gemaakt, die hem toen niet in aan dank werden afgenomen. Later gelukkig wel. Koning Willem Alexander heeft daar een paar behartenswaardige dingen over gezegd, refererend aan zijn eigen familiegeschiedenis. In stilte stilstaan bij ons eigen handelen kan ons helpen het gevaar voor oorlog en ontwrichting dat altijd weer terugrijpt op ons eigen gelijk, in te dammen. Dat vereist nuancering naast verblindende openheid.

2.4 Leven tussen principe en praktijk

De behoefte buiten het systeem te staan om dan toch te beseffen er onderdeel van te zijn. Wie kent dat tegenstrijdige gevoel niet? En, is het niet zo dat die vervreemding steeds kenmerkender wordt voor de samenleving waarin wij leven en hoe wij ons daartoe verhouden? Ik besef steeds vaker dat de behoefte buiten het systeem te staan en je daarbij veilig te wanen en toch te beseffen een radertje in het systeem te zijn, moeilijk met elkaar te verenigen lijken. Toch ligt daar precies onze opdracht: het weten te overstijgen van de schijnbare tegenstelling tussen deel van het systeem zijn en erbuiten verkeren. Wie daar op existentieel niveau mee bezig is, is de streetartist Banksy.

Banksy is de naam van een kunstenaar wiens identiteit onbekend is en door hemzelf en zijn crew bewust onbekend gehouden wordt, maar die mede daardoor wereldberoemd is geworden³⁶. In de zomer van 2016 bezocht ik met mijn kunstzinnige dochter de tentoonstelling 'Banksy in de Beurs van Berlage'. Kan het tegenstrijdiger: de plek waar de geldhandel z'n beslag krijgt en waar de kunstenaar met zijn maatschappijkritische inborst z'n 'pieces' tentoonstelt? In de gangen van het beursgebouw maakte ik voor het eerst kennis met de biotoop van Banksy, 'de straat als plaats waar kunst naar toegebracht werd, die nooit eerder te zien was'. Zijn werk is op te vatten als één groot sociaal commentaar op de samenleving, op de ridiculiteit van geweld, onderdrukking en onverdraagzaamheid. Volgens Banksy in een van z'n anonieme interviews: "*Art should comfort the disturbed and disturb the comfortable*". Zijn hart ligt dus bij de kwetsbare minderheid, vaak woonachtig in slecht onderhouden buurten, die volgens hem vragen om aandacht en betrokkenheid. En dat doet Banksy met zijn humoristische en vileine uitingen op muren en objecten in het publiek domein. Terugkerend beeld in zijn werk is de rat, die zich een weg baant door de viezigheid en vunzigheid in gebieden die de overheid negeert. Maar ook een overheid die tegelijkertijd de artistieke en historische waarde van artisticeiteit in de openbare ruimte streng afkeurt. En bij overtreding bestraft. Dat is precies waar Banksy tegen strijdt. Hij is eigenlijk zelf die rat die door de nacht sluipt en z'n sporen achterlaat.

³⁶ Will Ellsworth-Jones heeft een intrigerend niet geautoriseerd boek 'Banksy: de man achter de muur' over hem geschreven, waarin beschreven wordt hoe de kunstenaar geworden is wie hij nu is, wat hem drijft en wat zijn betekenis is voor het heden en de toekomst. Een ander boek met foto's en teksten van hemzelf 'Wall and pieces' is in 2009 verschenen. Zoals in het colofon vermeld staat, heeft Banksy tegen beter weten in zijn recht om als auteur van dit werk te worden gezien, ondergebracht bij de Copyright, Designs en Patents Act uit 1988.

Hij schrijft: *“Als je smerig, onbelangrijk en ongeliefd bent, dan zijn de ratten het ultieme rolmodel”*. In die zin identificeerde Banksy zich aanvankelijk met de subcultuur van graffitikunstenaars, die hun ‘handtekening’ zetten op een in het oog springend object, snel en doeltreffend om buiten de klauwen van het gezag te blijven. Voor deze kunstenaars staan de kick, roem en ego voorop, nadrukkelijk niet het geld.

Banksy bleek door zijn talent, snelheid van werken met voorbereekte stencils, gevoel voor publiciteit en organisatievermogen in staat de anarchistische streetartbeweging te upgraden naar een markt voor streetart. Daar ging een lang traject aan vooraf. Dat begon - en geldt in feite nog steeds - met zijn kritiek op de kunstwereld; een surreële wereld (veilinghuizen, musea en galleries) die bestaat uit een paar honderd mensen op de aarde die echt iets over kunst te zeggen hebben, maar deze exclusief houden voor ‘the well to do-mensen’. Een bezoeker in een museum of grote galerie is, volgens hem, gewoon een toerist die het trofeeën kabinet van een paar miljonairs mag bekijken. Zijn ludieke en op film vastgelegde antwoord (!) was het ongezien ophangen van een klassiek idyllisch landschapsschilderij in Tate Modern-galerie. Het schilderij is bedrukt met twee blauwwitte afscheidingslinten met de volgende tekst erop: ‘police line, don’t cross’. Deze ‘tegen-kunst’ werd pas uren later ontdekt en natuurlijk meteen verwijderd. En toch: de publiciteit die Banksy door dergelijke ontregelende en voor onmogelijk gehouden acties kreeg, droegen bij aan zijn groeiende status en beroemdheid. Daar kwam ook nog het Badman-effect bij: Banksy werd nooit ontmaskerd en zo kan er een soort van mythe van onkwetsbaarheid om hem heen ontstaan. Hij werd bekend en met die bekendheid steeg de belangstelling voor zijn werk. Hoewel rijk worden geen doel voor hem was, wilde hij wel van zijn kunst kunnen leven. Dat lukte vanaf het begin van de eeuw steeds beter en naarmate de reguliere kunstscene zich naar hem opende en streetart gezien werd als nieuwe tak van sport, werd ook de afstand van hem tot de graffitikunstenaars van het eerste uur steeds stroever en vijandiger. Ongetwijfeld speelde jaloezie daarbij een rol, maar ook het feit dat straatkunst geld mag kosten. Het gevolg was tweeledig: zijn streetart werd steeds vaker door overheid en eigenaars gedoogd, terwijl veel van zijn collega’s erop uit waren zijn kunstwerken onzichtbaar te maken en hem daarmee te ontkennen. Eigenlijk: de omgekeerde wereld.

De dilemma’s rond ‘erbuiten staan’ en ‘erbij horen’ begonnen zich op te stapelen. In anonimiteit leven, maar wel geld met kunst verdienen? Of: publiek van betekenis zijn en een privaat belang hebben. Controle over eigen kunst en leven hebben en toch mensen betaalbaar werk leveren, genoeg om goed van te kunnen leven. Kortom, Banksy doet moeite om niet beroemd en bekend te zijn en juist daardoor wordt hij het wel. Hij riep een PR-bureau en het zogenaamde Pest Control-bureau in het leven om zijn anonimiteit te bewaken, om strak en principieel te sturen op de leveringsvoorwaarden richting geïnteresseerde kunstinstellingen en natuurlijk om zijn kunst te autoriseren. Want er verschenen steeds meer kapers op kust. Zo lijkt Banksy zich in een spagaat te bevinden. Enerzijds erkennen dat bepaalde pieces zijn werk zijn, maar dit niet kunnen en willen bevestigen, omdat dat neerkomt op een bevestiging van illegaliteit, waar straf op staat.

Daar komt nog iets bij. Banksy ziet zijn straatkunst als iets tijdelijks, iets dat voorbijgaat en dat verdwijnt als de tijd daar is. Privaat bezit ‘voor de eeuwigheid’ en publieke beleving van tijdelijke kunst zijn toch principieel moeilijk te combineren. Toch weet Banksy het buiten- en binnenperspectief met elkaar te verbinden door streetart op de kaart te zetten, zich een inkomen te verwerven uit de verkoop van pieces en zich toch niet (volledig) uit te leveren aan de grillen en absurditeiten van de markt. Hij lijkt een werkbaar evenwicht te hebben gevonden tussen privé en publiek en tussen binnen en buiten, waardoor hij authentiek blijft.

De ‘casus Banksy’ over het buiten- en binnenperspectief leert ons dat het belangrijk is verbinding te zoeken met de buitenwereld - hoe beschadigd die ook mag zijn - en toch zelf grenzen te stellen aan het binnendringen van die buitenwereld in wat wijzelf belangrijk vinden. Door die grensbepalende verbondenheid kunnen we ook eigenaarschap tonen en verantwoordelijkheid nemen voor de effecten van ons handelen dat nooit (helemaal) losstaat van zijn maatschappelijke context.

2.5 Zalf voor de ziel

Wandelen was tijdens de persoonlijke crisis die ik in de periode 2012-2013 maakte het beste medicijn om weer tot mezelf te komen en om een volgende, onbekende stap te durven zetten op mijn levensad. Nu we alweer een jaar geconfronteerd worden met de COVID-19-pandemie en de daarmee samenhangende grote onzekerheid die deze met zich meebrengt, zie ik hetzelfde gebeuren als 8 jaar geleden bij mijzelf. Ik zie mensen, alleen of samen wandelen om de zinnen te verzetten, gezonde natuurlucht in te ademen en te genieten van hun onverwachte weg door de natuur. Wandelen ben ik blijven doen, maar ik ben me gaan afvragen wat 'wandelen' nu eigenlijk is. En in het verlengde hiervan: wat maakt de schoonheid van het landschap waarin wij wandelen wakker bij onszelf en los bij de kunstenaar? Als ik terug denk aan toen, dan gebeurde er tijdens het wandelen 'in mijn buiten' twee dingen. Alles wat me bezighield en me in de weg zat kwam boven, borrelde op en leerde ik vanaf een afstand onder ogen zien. Dat hielp in de verwerking van de tegenslag die ik moest incasseren. Maar er was nog iets en dat stond niet los van het eerste. Ik verdiepte me in de aard van het landschap. Ik zag wat het landelijke programma 'Ruimte voor de rivieren' betekende, hoe de natuur een mooie beschermlaag om ons bewoonde gebied aanbracht. Ook ervaarde ik hoe een lint van aarden wallen een verdedigingslinie vormde voor de Spanjaarden tijdens het beleg van Breda, nu bijna 400 jaar geleden. Juist door het wandelen raakte ik los van wat mij eerder verwondde, kon ik me openstellen voor de schoonheid van het landschap en kreeg het gebied betekenis voor mij, die het nog niet eerder had. En toch was elke wandeling weer anders, omdat de omstandigheden verschilden, het weer veranderde en dat gold ook voor mijn eigen gemoedstoestand.

Dat wandelen heeft iets intrigerends. Met het wandelen raak je het tijdsbesef kwijt, althans de meet- en planbare tijd, die ons in het dagelijks leven zo overheerst en waaraan we zo verslingerd zijn geraakt. Tijdens het doorkruisen van het landschap verbind ik plekken met elkaar en rijg die aaneen tot een niet van tevoren gepland geheel. Juist daarover heeft Rebecca Solnit een prachtig vertellend boek geschreven met de veelzeggende titel *Wanderlust*³⁷.

Het boek gaat over wandelen en de geschiedenis daarvan precies 20 jaar geleden. Zij laat zien dat 'wandelen' niet iets vanzelfsprekends is, omdat we nu eenmaal over een lopend onderstel beschikken. Voor Solnit is wandelen een culturele handeling en een cruciale manier van 'in de wereld zijn'. Dat blijkt uit een aantal prachtige historische verhandelingen over bijvoorbeeld de democratisering van ons wandelen uit de gewoonte van de aristocratie om in de eigen uitgestrekte tuinen te lopen. Ook staat ze stil bij de regelmatige trektochten van veel Amerikanen om samen en voor een reeks van dagen de woeste natuur in te trekken. Solnit geeft ons een kijkje in haar eigen ziel: "Ik houd van wandelen, omdat het langzaam gaat en ik het vermoeden heb dat de geest net als de voeten met een tempo van zo'n 5 kilometer per uur functioneert. Als dat zo is, beweegt het moderne leven sneller dan de snelheid van het denken of de bedachtzaamheid. Wandelen is een manier om uitholling van de geest, het lichaam het landschap, de stad tegen te gaan". Kortom, wandelen wakkert de betrokkenheid van lichaam en geest op de wereld - en ook omgekeerd - aan. Solnit haalt de Franse filosoof Guy Debord aan die in de jaren '50 van de vorige eeuw de term *psychogeografie* introduceerde, doelend op de studie van de exacte wetten en specifieke effecten van de geografische omgeving op de emoties en gedragingen van individuele personen.

Juist kunstenaars zijn in staat om aan die relatie tussen mens en omgeving een betekenisgevende draai te geven en om de schoonheid van het landschap als articulatie van de natuur op een bepaalde manier te tonen. We hebben het over *land art*. Eén van de bekendste landart-kunstenaars is Richard Long. Wandelen is voor Long het medium. Door te lopen ontstaat er een intieme relatie tussen mens en natuur. Zijn wandelingen, die vaak meer dan een week in beslag nemen, functioneren als een kunstwerk. Achter dat kunstwerk schuilt een idee, dat tijdens het lopen gerealiseerd wordt met wat hij aan natuurlijk materiaal (stenen, hout, klei/modder) tegenkomt en ter plaatse vormgeeft³⁸. Daardoor wordt het een monument en laat hij in het landschap een voetafdruk achter. Tijd, materie en ruimte staan telkens in een nieuwe - vaak meetbare - relatie tot elkaar. Dat wordt vastgelegd in een kaart; een onmisbaar onderdeel van zijn tocht. Volgens Long kun je in de kaart je geplande toekomst zien en het afgelegde verleden. Wat Long ons laat zien, is dat je van wandelen kunst kunt maken.

³⁷ Rebecca Solnit (2001) *Wanderlust*; een filosofische geschiedenis van wandelen. In de hoofdtitel is mooi verpakt dat het niet alleen gaat om een wandeling maken, maar ook om trekken en rond-dolen, zonder precies te weten wat er op je weg komt. Het boek gaat enerzijds over de kwaliteit van het wandelen voor onze gezondheid en gemoedstoestand, anderzijds over het belang van wandelen voor het associatieve denken over dingen die je tegenkomt en de afspiegeling daarvan op je gemoed. In feite gaat het boek dus over een dubbele reflectie. Opvallend is dat het boek pas twee jaar geleden is vertaald en toen lovende recensies kreeg. Kennelijk was onze collectieve geest daar eerder nog niet rijp voor.

³⁸ Richard Long (2005) *Walking the line*. Uitgeverij Thames & Hudson, New York. Voorbeelden zijn: een wandeling van 12 dagen van 360 graden door 6 counties in Engeland; 5 dagen wandelen in 5 concentrische cirkels; 4 dagen 8 uur over de Dartmoors zwerfen van zuid naar noord, willekeurig maar wel binnen een cirkel; 1449 stenen geplaatst op een hoogte van 1449 voet boven zeeniveau. Naast deze 'culturele relictien' exposeert Long in ruimte biedende musea over de hele wereld.

Minder op materiële lijnen en cirkels gericht zijn de verfijnde kunstuitingen, die Andy Goldsworthy aanbrengt in het landschap met z'n natuurelementen. Van een afstand levert hij commentaar op de fragiliteit van de natuur, zoals hij dat noemt. Als land art-kunstenaar houdt hij bewust afstand tot de natuur, omdat hij liever ontvangt uit de natuur dan dat hij haar zijn wil oplegt. Dat noemt Goldsworthy integriteit en dit begrip staat dus voor een principiële terughoudende rol van de landart- kunstenaar. Hij legt dus niet op, maar vult de natuur aan met zijn eigen vormtaal en laat gebeuren wat 'moet' gebeuren. De waterstroom, de wind, zon, sneeuw, vorst of regen krijgen vrij spel en beïnvloeden op hun beurt weer datgene wat Goldsworthy heeft gefabriceerd en dat wonderbaarlijk mooi afgestemd is op de oorspronkelijke natuurlijke vormen³⁹ : een bouwwerk van in elkaar hakende takken in een bergstroom, een kleurig bladerpatroon tussen de rotsen, een meanderende muur in het landschap die eindigt in een rivier, etc.

Het landschap dat je het beste leert kennen door je erin wandelend te bewegen, brengt je in een ander vaarwater, rustiger, bedachtzamer en gelukkiger. Dat is precies wat de landart-kunstenaars met hun sculpturen en monumenten weten te bereiken. Aan de intrinsieke schoonheid van de natuur voegen ze nog iets extra's toe. Iets wat uit hun handen komt en een ode vormt aan de natuur.

³⁹ Diverse filmpjes op Youtube geven inzicht in zijn werk: (739) Andy Goldsworthy talks about his life's work - YouTube Saint Louis Art Museum 2013; <https://www.youtube.com/watch?v=FPDH8yCnIk0>; (739) Andy Goldsworthy - YouTube; (739) Andy Goldsworthy - 'We Share a Connection with Stone' | TateShots - YouTube; (739) 7 Forest, Field _ Sky_ Art out of Nature BBC Documentary 2016 - YouTube; (739) The Case for Land Art | The Art Assignment | PBS Digital Studios - YouTube

Out of the dark

3. WAARDEN WAARDEREN

Een vraagstuk dat letterlijk boven de markt hangt, is de paradox die de psycholoog Paul Verhaeghe in dagblad Trouw van 14 juli 2020 aanstipt: door meer vrijheid en minder voorspelbaarheid neemt de onzekerheid en daardoor ook de angst bij mensen toe. Dat is heel kort samengevat de sfeer van onze tijd, die tegelijkertijd ook om een antwoord vraagt. Het is de sfeer van optimalisering van het eigen belang in een moordend proces van concurrentie, eenzijdig gericht succes en daarmee de schijn van geluk oproepend. Aan dat proces dat we in alle economische sectoren van de maatschappij aantreffen en dat inmiddels de hele samenleving heeft besmet, bezwijken mensen (ziekte, depressies, eenzaamheid) en imploderen systemen (monoculturen, efficiëntie-wak, populisme). De nadruk op de performance naar buiten en het eindresultaat gaat voorbij aan de binnenkant van mens en systeem: wat geeft zin en betekenis aan het leven, hoe willen we ons ontwikkelen, wat motiveert ons, wat verbindt ons en wat maakt dat we koers kunnen zetten naar de toekomst vanuit onze wortels in het verleden? Het stellen van deze vragen en het zoeken naar antwoorden en oplossingsrichtingen is nodig om weer in balans te komen met ons mens-zijn en met de organisatievraag hoe wij ons tot elkaar wensen te verhouden.

In feite maken we één grote waarden crisis door: geld als grote gelijkmaker van alle waarden heeft ons individueel materiële voorspoed gebracht, maar geen onderlinge inter-esse en inter-actie en geen duurzamer milieu. Je zou kunnen zeggen dat we in materieel opzicht onvoldoende maat hebben gehouden en in onze organisatieprocessen onvoldoende hebben ingestoken op de menselijke maat en datgene dat ons allen met elkaar verbindt: het bouwen aan een gemeenschap vanuit de waarde van het anders-zijn. We moeten de angst voor het onbekende en de angst voor de Ander en het Andere dus proberen te overwinnen door onze schuilkelders te verlaten en elkaar op te zoeken, te ontmoeten. Daarvoor is het nooit te laat. Hannah Arendt weet dat zo mooi te formuleren door ons erop te wijzen dat de mens na zijn fysieke geboorte het vermogen heeft telkens weer opnieuw te beginnen en elke gelegenheid kan aangrijpen om in woord en daad toe te treden tot de publieke ruimte.

Door ons te verbinden met de Ander en het Andere gaan we ook op zoek naar een andere vorm van leiderschap en kunnen we bijdragen aan een andere economie. Om met het eerste te beginnen, het ontwikkelen van horizontaal leiderschap op grond van gelijkwaardigheid en wederkerigheid heeft

vooral te maken met een goed ontwikkeld verantwoordelijkheidsgevoel om te doen wat goed is voor een groter geheel en een verder weg gelegen toekomst. Het veronderstelt een gedeeld gevoel en een samen-op-weg-proces. Zelfdiscipline en zelfkennis zullen op momenten aanleiding geven tot grote twijfels, maar zonder dat de besluitvaardigheid daaronder hoeft te leiden. Integendeel, ze impliceren elkaar als ze gericht zijn om het goede te doen. Daarmee zijn we aanbeland bij onze verbinding met het andere. Vanuit het besef dat alles op aarde van waarde is, betekent dat we ons op en andere manier tot al wat is moeten leren zien te verhouden. En daarmee boren we een extra dimensie van humaniteit aan, namelijk een terughoudende en gedisciplineerde houding ten aanzien van alles wat leeft en gewoon is. De aarde is daarmee geen onuitputtelijke bron van exploitatie en uitputting, maar vooral ook een bron van inspiratie en lering van effecten van ons handelen en het koppelen van kringlopen. We moeten de aarde beter leren begrijpen om er verantwoord mee om te gaan. Dat is precies ook de reden om afscheid te nemen van de oude economie die de grenzen van de groei en evenmin de grenzen van de ongelijkheid (in vermogen, kansen en toegang tot resources) respecteerde. Die nieuwe economie vraagt om een aantrekkelijk verhaal over wat kan en mogelijk is, terwijl zij tegelijkertijd in haar kern ook tot een eerlijke verdeling komt van lasten en lusten tussen mensen. Continuïteit (in plaats van groei), duurzaamheid (in plaats van korte termijnopbrengsten), circulariteit (in plaats van lineariteit) en rechtvaardigheid (in plaats van schijnbare willekeurigheid) zijn de waarden van zo'n andere economie.

Het benoemen, communiceren van en sturen op waarden (wat vinden wij belangrijk voor de toekomst?) vormen de kern van leiderschap en zijn belangrijk om angst en onzekerheid te verminderen en daardoor mensen de vrijheid te laten ervaren zelfstandig en samen inhoud te geven aan hun leven. Zo kan de paradox van Verhaeghe inderdaad een schijntegenstelling blijken te zijn.

3.1 Stikstof tot nadenken

Nederland als verstedelijkte economische delta van welvaart en materieel geluk stuit steeds nadrukkelijker op zijn natuurlijke grenzen. Het is niet uitgesloten dat de maand juni 2019 in de komende jaren herinnerd zal worden als markeringspunt. Als het punt waar de wal het schip keerde. Een kantelpunt in de tijd dat ecologie niet meer ten dienste staat van economie, maar haar omvat. Drie momenten markeren dit punt: het stikstofvonnis van de Raad van State, de presentatie van de Nationale Omgevingsvisie en het Klimaatakkoord dat de regering openbaar maakte.

Het is genoegzaam bekend dat Nederland slecht scoort op allerlei internationale klimaat- en milieulijstjes⁴⁰. Dat is ook niet zo verwonderlijk, want onze focus heeft primair op economische groei gelegen. De gunstige ligging aan grote rivieren en de Noordzee heeft ons veel handel en rijkdom gebracht. Daar komt nog bij dat we creatief zijn in het winnen van land en dat we met ons kleine grondoppervlak, gekoppeld aan hoogwaardige technologische innovatie, in staat zijn geweest om een hoge productiviteit in de landbouw- en voedselindustrie te realiseren. Maar: we zijn verblind geraakt door de kortetermijnopbrengsten. Onze economische bril heeft alleen die activiteiten in beeld gebracht die tot meer materieel gewin hebben geleid, los van de milieu- en omgevingseffecten die deze teweeg brachten.

En toen, eind mei, was er het onverwachte, maar gewichtige, stikstofvonnis van de Raad van State, de hoogste bestuursrechtelijke instantie in Nederland. Waar draaide die uitspraak om? De Raad is van mening dat het Nederlandse programma om stikstof terug te dringen niet voldoet. Door de grote hoeveelheid stikstof die neerdaalt door de intensieve veehouderij, het intensieve autoverkeer en de uitstoot van industrie neemt de biodiversiteit in met name kwetsbare natuurgebieden dramatisch af. Het vonnis betekent een gevoelige tik op de vingers van de Rijksoverheid. De Raad geeft daarmee een signaal af dat er een stop moet komen op de aantasting van natuur. Met als duidelijk in het oog springende consequentie: uitstel en verdere vertraging van Lelystad Airport⁴¹.

⁴⁰ Bijvoorbeeld MVO Nederland (2014) Hoe duurzaam is Nederland? Een analyse van duurzaamheid vraagstukken in de Nederlandse economie.

⁴¹ Inmiddels, we leven eind juli 2019, heeft de Raad van State nog drie ruimtelijke besluiten 'on hold' gezet: de verbreding van de A27 bij Utrecht, industriële uitbreiding bij Delfzijl en nieuwe economische activiteiten op de voormalige vliegbasis Twenthe.

Slechts enkele dagen later verscheen het ontwerp voor een Nationale omgevingsvisie; het eerste Rijksbeleidsdocument dat het leven ziet in het kader van de nieuwe Omgevingswet. Deze treedt in werking op 1 januari 2022. De visie laat zien dat Nederland voor grote uitdagingen staat die van invloed zijn op onze fysieke leefomgeving. Verstedelijking, verduurzaming en klimaatadaptatie zijn nauw met elkaar verweven en vragen om een nieuwe, integrale manier van werken, waarin overheid en samenleving samen verantwoordelijk zijn voor de toekomst. Een wenkend perspectief, waarbij economie en natuur/ecologie, meer dan in het verleden, met elkaar moeten worden verbonden.

Weer enkele weken later was daar het door de regering lang aangekondigde Klimaatakkoord. Dit akkoord is voorbereid door tientallen organisaties, die - gezeten rond vijf tafels - maandenlang gesprekken voerden over de vraag: 'Hoe kunnen we ten opzichte van 1990 in de komende 11 jaar tenminste 49%, maar liefst 55% minder broeikasgassen uitstoten?' Met en rond de (kern)sector 'elektriciteit' zullen de andere vier sectoren - woningbouw, industrie, vervoer en landbouw/ landgebruik - buitengewone inspanningen moeten leveren om die taakstelling in 2030 te halen. De vraag of dat nodig is, is minder moeilijk te beantwoorden dan de vraag of het haalbaar is. De drie 'oude indianen', Jan Terlouw, Herman Wijffels en Klaas van Egmond, hebben daar gereede twijfels over⁴². Zij verwijten de regering 'oud denken', dat zij samenvatten in de vorm van een causale keten die er ongeveer als volgt uit ziet: veel praten → scenario's maken → uiteindelijk oprekken van de normen → ingewikkeld maken → de rechter knopen laten doorhakken → kritiek leveren op de rechter omdat deze zich met politiek bemoeit⁴³. In feite verwijten deze drie wijzen de regering een gebrek aan leiderschap vanuit een toekomstvisie.

⁴² Radio interview van NCRV en KRO op 27 juni 2019 met drie oudgediende visionairs die het Klimaatakkoord ouderwets, onrechtvaardig en onsportief noemen.

⁴³ Deze laatste schakel in het proces heb ik zelf toegevoegd, omdat me deze schakel in de argumentatieketen relevant leek naar aanleiding van de rechtszaak van Urgenda tegen de Staat over reductie van CO2 uitstoot in 2020 met 25% t.o.v. 1990. Omdat de Staat in de ogen van Urgenda te weinig heeft gedaan aan terugdringing van CO2 uitstoot heeft de organisatie in 2015 een rechtszaak tegen de staat aangespannen met als inzet een versnelling van de inspanningen om die uitstoot terug te brengen. Daarbij beroept Urgenda zich op het Europees Verdrag tot bescherming van de Rechten van de Mens (EVRM) waarin Nederland verplicht wordt tot een aanzienlijke CO2-reductie. De staat is hiertegen in cassatie gegaan, omdat zij vindt dat een gerechtelijke uitspraak de beleidsvrijheid van de regering aantast.

Er bestaat bij de regering duidelijke weerzin tegen beleidsoplossingen die nodig zijn als je het probleem erkent. De idee dat milieubeleid veranderingen (bv. op gebied van schoon vervoer, duurzame voeding) oplegt aan mensen met een libertaire instelling, durft zij niet voor haar rekening te nemen. Die afwachtende houding heeft veel te maken met het - overigens zelf gecreëerde - negatieve beeld dat een groeiend aantal mensen van de politiek heeft. Internet (vrijheid van klimaatsceptici om desinformatie te communiceren) en media (evenveel neutrale aandacht schenken aan wetenschap als aan de mening van klimaatsceptici) bevestigen dat beeld verder. De wijzen roepen op tot leiderschap, waarbij het lastenverhaal vervangen wordt door een aantrekkelijk lustenverhaal, dat gebaseerd wordt op het benutten van kansen en een eerlijke verdeling van lasten en lusten. Goede voorbeelden van lokale initiatieven en van innovatief circulair ondernemerschap liggen bijna letterlijk op straat en vragen om herkend en erkend te worden.

Juni 2019 heeft duidelijk gemaakt dat het dominante bestuurlijke marktparadigma onder druk staat en een nieuw paradigma zich aandient. Natuurwaarden rukken op en vragen om ander gedrag. Van burgers, maar zeker ook van politici. Rechters, toezichthouders en actieve burgers roepen de regering op te kiezen: voor economie of voor natuur. Het beleid tot nu toe heeft aangetoond dat natuur er alleen toe doet als het niet de bestaande economie in de wielen rijdt. Misschien moeten we 'economie' anders definiëren en anders gaan zien: als wetenschap van continuïteit, duurzaamheid en circulariteit met een rechtvaardige verdeling van lusten en lasten. Vanuit dat concept kunnen Ego en individueel belang worden getransformeerd tot Eco en collectief belang, waarin het individuele belang tot zijn recht komt. De gedeelde opgave voor de komende tijd is om bewuster leren om te gaan met onze omgeving, omdat we deel uitmaken van die omgeving. Uiteindelijk is dat belangrijker dan de score op een prestatie lijstje.

3.2 Stikstof tot nadenken

In de politiek lijkt er een behoorlijke consensus te bestaan over het feit dat de middengroepen het de afgelopen jaren zwaar voor de kiezen hebben gekregen. De salarissen zijn niet of nauwelijks gestegen, terwijl er steeds meer inzet van werkenden wordt gevraagd. De extra aandacht voor de middengroepen mag dan logisch lijken, daarachter zit de politieke angst dat de prijs van de ecologische transitie juist bij deze groepen zal leiden tot weerstand en verzet. Maar is dit een sluitende analyse van de economische verhoudingen in Nederland? Is het niet complexer?

Een paar jaar geleden constateerde het Sociaal- en Cultureel Planbureau dat de sociaal-economische verschillen in Nederland de afgelopen 25 jaar steeds groter zijn geworden. Naast het risico dat een deel van de middenklasse afglijdt naar de onderklasse, wordt ook duidelijk dat de onderklasse zelf al in omvang toeneemt. Zij staat buiten het economisch en maatschappelijk verkeer, omdat ze geen geld en geen toegang heeft tot (basis)voorzieningen zoals werk, adequate huisvesting, gezond voedsel, scholen en gezondheidszorg. Dat bracht mij bij de vraag hoe dat mechanisme van tweedeling en uitsluiting werkt, en in welke oplossingsrichting we het moeten zoeken. Ik verdiepte me daarom een paar weken lang in het lezen van twee boeken die ik toch nog een keer wilde lezen.

In 2013 verscheen het geruchtmakende boek 'Kapitaal van de 21e eeuw' van Thomas Piketty, een Frans econoom, die op grond van analyse van talloze economische databestanden haarscherp het mechanisme van ons kapitalistische systeem ontleedde. Piketty wordt wel eens de nieuwe Karl Marx genoemd en dat niet alleen door zijn lijvige werk van 800 pagina's. Met name zijn analyses van toenemende economische ongelijkheid in termen van inkomen – en vooral – vermogen, doen denken aan de kapitaalaccumulatietheorie van zijn roemruchte voorganger. Met name in de laatste decennia wordt de inkomensverdeling binnen veel landen en regio's steeds schever. Misschien nog wel alarmerender is de groeiende vermogensongelijkheid en dan in het bijzonder het oplopende verschil tussen privaat en publiek vermogen. Overheden zien hun vermogen afnemen en particulieren juist toenemen. Daardoor krijgen overheden steeds minder mogelijkheden om in te grijpen in de economie en daarmee ongelijkheid tegen te gaan. Ik kom hier nog op terug.

⁴⁴ T. Piketty (2014) Kapitaal in de 21e eeuw. Uitgeverij De Bezige Bij. Amsterdam.

Als Piketty het bij analyses alleen had gelaten, zoals eigenlijk standaard is onder neoklassieke economen die uitgaan van een waardevrije wetenschap, had zijn boek voor veel minder publiciteit gezorgd. Maar Piketty verbindt aan zijn economische analyses een politiek boodschap. Doordat de groeiende financiële ongelijkheid maatschappelijke onvrede aanwakkert en democratische verworvenheden ondermijnt, moet de economie uitspraken doen over conclusies en het niet alleen laten bij analyses. Vanuit dat perspectief pleit Piketty onder meer voor een – liefst – progressieve vermogensbelasting. Daarmee betreedt hij de politieke arena en maakt de economie weer politiek⁴⁵. Zoals verwacht kwam de kritiek van vele kanten: vanuit de klassieke economie zelf, die van mening is dat Piketty politiek bedrijft, maar natuurlijk ook uit conservatieve hoeken van politieke partijen en bedrijfsleven, die de welvaartsongelijkheid negeren dan wel sterk relativeren.

Meest interessant is de kritiek die zegt dat Piketty niet diep genoeg graaft, omdat hij blijft steken in de materiële ongelijkheid. Immers, ongelijkheid is er tussen gezinnen, opvoedingen, opleidingen, culturen, talenten, merites, generaties en tijd⁴⁶. En deze ongelijkheden zijn minstens zo moeilijk te bestrijden. Tegenover de oplossing om jaarlijkse progressieve belasting op kapitaal te heffen om daarmee een eind te maken aan de eindeloze spiraal van ongelijkheid, kan bijvoorbeeld worden gepleit voor een ingrijpen in de prille levensjaren van kinderen uit achterstandsgezinnen. De politiek zou vanuit een grotere betrokkenheid bij deze en andere achterstandsgroepen effectiever kunnen bijdragen aan minder ongelijkheid. In feite pleit dit type critici voor een andere economie, een sociale economie waarin de mens weer centraal staat en de economische ongelijkheid mede wordt verklaard vanuit andere maatschappelijke factoren. En dat is precies wat Kate Raworth beoogde en waarmee zij veel bekendheid kreeg met haar boek *'Donut economie'*⁴⁷.

De kern van haar boek is dat de klassieke economie met haar abstracte modellen geen adequate beschrijving van de werkelijkheid geeft en zichzelf daardoor overbodig maakt. Toekomstige generaties hebben behoefte aan een andere economie die dichterbij de noden en mogelijkheden van mensen ligt. Dat noemt zij de Donut-economie. Deze moet enerzijds voorkomen dat wij door onze groei-ideologie door het ecologisch plafond heen breken⁴⁸, en anderzijds dat wij het sociaal fundament verder ondergraven⁴⁹. Het voorkomen van 'planetaire degradatie' en 'menselijke deprivatie' staan centraal. Het begint ermee te beseffen dat het mechanische evenwichtsdenken tussen vraag en aanbod tekortdoet aan de complexiteit van de natuur en van gemeenschappen. Daarin is sprake van voorraden, stromen, terug- en vooruitkoppelingsslussen en vertraging. In feite zegt Raworth dat niet zelfregulering, maar betrokken beheer ons helpt om bewust en rechtvaardig om te gaan met onze omgeving en onszelf. In biologische systeemtermen gegoten: om groei en rijping mogelijk te maken moeten we verzorgen, selecteren, verpotten, enten, snoeien en wieden. Steeds vanuit aandacht voor de intrinsieke waarde van de dingen waar we mee te maken hebben. Dus: er niet van uitgaan dat kwantitatieve groei een gegeven is en dat deze automatisch tot een rechtvaardige verdeling leidt (trickling down), want de ervaring leert dat dit niet het geval is. Dat vraagt om een ethiek en een distributief design om economische ongelijkheid werkelijk aan te pakken. Herverdeling van inkomen en vermogen is niet genoeg, het vereist een andere visie op eigendom, grond, arbeid, geld, technologie en ideeën. Raworth laat zien dat een metamorfose van de economie nodig is. Niet meer op zoek naar statische vraag-aanbod-bewegingswetten, maar naar de tekentafel om samen met innovatieve architecten, industriële ecologen en productontwerpers te werken aan een regeneratieve *designrevolutie* waarin duurzaamheid centraal staat. Redesigning betekent dat overheid, financiële sector en bedrijfsleven een andere rol krijgen om menselijke voorspoed te bevorderen.

⁴⁵ Het is goed hier kort bij stil te staan. Tot eind 19e eeuw was de economie altijd politieke economie, omdat het praten over waarden en doelen tot de kern van de economische wetenschap behoorde. In feite stond de mens centraal en was de economische wetenschap een echte menswetenschap. Daarna ontstond een splitsing in politieke filosofie en economische wetenschap. Economen trokken zich terug in hun zelf gecreëerde cocon en spraken met groot gemak over concepten als efficiëntie, productiviteit, groei, winst en rendement, alsof deze begrippen geen uitleg behoeven en alsof rechtvaardigheid, billijkheid en rechten niet hun 'pakkie an' is.

⁴⁶ Zie De Volkskrant van zaterdag 24 oktober 2015, pagina 10, waarin Jonathan Witteman en Gees Voorhees een interview hebben met de rechtsgeleerde Marc de Vos 'Thomas Piketty graaft niet diep genoeg'.

⁴⁷ K. Raworth (2017) *Donut economie; in zeven stappen naar een economie voor de 21e eeuw*. Uitgeverij Nieuw Amsterdam, Amsterdam.

⁴⁸ Onderzoek heeft aangetoond dat dat al het geval is ten aanzien van klimaatverandering, stikstof en fosfaatverzadiging, biodiversiteit en grondconversie (stedelijk grondgebruik en landbouw ten koste van natuur).

⁴⁹ Zij doelt op de verdeling van werk/inkomen, onderwijs, energie, water, sociale gelijkheid, politieke inspraak, vrede/gerechtigheid, sekse gelijkheid, huisvesting, netwerken, voedsel, gezondheid. Deze corresponderen grotendeels met de 17 Sustainable Development Goals van de Verenigde Naties, die in toenemende mate worden geadopteerd door nieuwe burgerinitiatieven/collectief ondernemerschap.

Maar belangrijke trigger in dit proces van redesigning van de economie en de partijen die daarin werkzaam zijn, is volgens mij de actieve burger zelf, die vraagt om invloed op zijn eigen voorspoed. Dit streven wordt minder aangestuurd door waarden als eigendom en bezit, maar meer door de urgentie om resources toegankelijk te maken, te delen en te investeren in het publieke domein. Dat sluit aan bij het bovengeschetste beeld van een overheid die over steeds minder financiële middelen beschikt om een goede hoeder te zijn van het publieke domein. Het past ook bij het beeld van de financiële instellingen die – als Dagobert Duck – op hun geld zitten en steeds meer uitgedaagd worden na te denken over een effectieve en wenselijke inzet van hun middelen ten behoeve van een duurzame toekomst. En niet in het minst past het bij al die zichzelf organiserende gemeenschappen die ideeën hebben over wat de toekomst nodig heeft. Een toekomst die in het teken staat van een meer regeneratieve en circulaire omgang met natuur en milieu en een rechtvaardiger herverdeling van de middelen. Dergelijk zelforganiserende gemeenschappen kunnen ook een bijdrage leveren aan de *insluiting* van mensen met minder geld, minder toegang en minder kansen. Deze lokaal en regionaal georganiseerde gemeenschappen roepen de overheid, bedrijven en financiële instellingen op om *dienstverlenend* bij te dragen aan ontwerp en realisering van hoger gelegen doelen die werkelijk leiden tot in plaats van bijdragen aan meer voorspoed en gezondheid van iedereen. Dat veronderstelt een andere visie op 'economie'.

3.3 De regel of de geest

Onlangs werd mijn aandacht getrokken door een klein artikel in de krant over de wachtgeldregeling. Te midden van een overweldigende hoeveelheid nieuws over veel drama, tragiek en leed in de wereld, leek het onderwerp betrekkelijk onschuldig. En toch, ik werd gefascineerd door de manier waarop mensen van verschillende partijen de wachtgeldregeling bleken te interpreteren. Al lezende begreep ik dat er achter die interpretaties een wereldbeeld verscholen gaat, gevoed door verschillende waarden. Die waarden zeggen iets over deze tijd en de tijd die gaat komen.

De wachtgeldregeling is een toelage voor politici en bestuurders, die wordt uitgekeerd na al dan niet vrijwillig vertrek uit de functie, zoals ontslag of na beëindiging van het (verkiezings)mandaat in afwachting van een andere functie, een baan of pensioen. Gezien het onzekere karakter van de politiek en het feit dat politici namens ons opkomen voor de publieke zaak die ieder van ons aangaat, is de regeling zeer wel te verdedigen, ook al is die sinds begin van deze eeuw niet meer van toepassing op ambtenaren. En ook dat is begrijpelijk. Maar waar de plotselinge ophef nu over ging, is dat verschillende politici uit verschillende bloedgroepen de regeling verschillend bleken te interpreteren en ook dat de regeling zelfs niet eens bij iedereen bekend bleek te zijn. Elk van de betrokkenen heeft inmiddels een goed betaalde baan. Ruwweg bleken er twee handelingsstrategieën te bestaan. Zij die de uitkering afslaan, omdat het tijdelijke vangnet niet op hen van toepassing is, ze hebben immers een andere baan en zijn van mening dat Kamerleden naar de geest van de regeling dienen te handelen. Dus: wel recht op een uitkering indien er geen sprake is van een nieuwe betrekking en geen recht op een uitkering als dat wel het geval is. Een heldere zaak, zo lijkt het. Maar er zijn anderen die van mening zijn dat ze recht kunnen doen gelden op de regeling als aanvulling op hun salaris in hun nieuwe iets minder riant betaalde functies. Daarvoor worden verschillende argumenten gebruikt. Vanuit de emotie geredeneerd wil de ene betrokkene vast blijven houden aan het oude particuliere (hoge) bestedingspatroon, terwijl de andere formalistisch redeneert en het wachtgeld opvat als 'uitgesteld loon' en onderdeel van de arbeidsvoorwaarden. In beide gevallen beroepen ze zich op de regel en vinden ze dat ze daarom recht hebben op aanvulling op hun salaris.

Dit in tegenstelling tot degenen die de uitkering afsloegen, omdat ze enerzijds de wachtgeldregeling interpreteerden als een noodvoorziening om niet tussen de wal en het schip te geraken en anderzijds omdat ze tevreden zijn met hun huidige salaris, ook al is het salaris van een Kamerlid nu eenmaal iets lager dan dat van een minister.

Kernvraag die ik mij stelde, was waar we nu die twee verschillende standpunten aan toe kunnen schrijven. Is het alleen een kwestie van individuele perceptie en persoonlijke inkleuring, of is er meer aan de hand? Ik vermoedde dat dat laatste het geval was. Er blijkt sprake te zijn van twee verschillende waardensystemen, die kenmerkend zijn voor evenveel wereldbeelden. De één, materialistisch en dominant. De ander meer altruïstisch en in ontwikkeling.

Diegenen die gebruik hebben gemaakt van de regel, denken primair aan het eigen comfort, vanuit de vanzelfsprekendheid dat 'die regel nu eenmaal bestaat'. Dat zou automatisch betekenen dat je daar dan ook rechten aan kunt ontlenuen. Zij hangen een materialistisch wereldbeeld aan dat gekenmerkt wordt door de dominante waarde van geld. Zij zullen hooguit zeggen: *"We zullen ons conformeren aan de nieuwe, aangescherpte wachtgeldregels mochten die er komen"*. Het is daarbij nog maar zeer de vraag of men dan bereid is om met terugwerkende kracht het extra inkomen terug te storten. Daartegenover staan degenen die niet vanuit de regel, maar vanuit de geest van de regeling denken. Zij zien de wachtgeldregeling uitsluitend als vangnet voor een risicovolle beroepsgroep. Bij hen lijkt niet zozeer de waarde van het geld voor henzelf voorop te staan, maar het principe van 'wie heeft het nodig'. Dus: een veel mensgerichtere en contextafhankelijke positionering. Met natuurlijk als positief effect dat geld bespaard kan worden en aan andere publieke zaken kan worden uitgegeven. Redeneert de eerste groep dus vanuit een welbegrepen eigen belang, de tweede groep redeneert vanuit een collectief belang.

Wat leert deze casus nu nog meer, behalve dat naar alle waarschijnlijkheid de oude, bestaande wachtgeldregels door de ophef in de kranten zullen worden aangescherpt? Op grond van deze korte analyse wil ik nog iets zeggen over leiderschap, omdat ik dat mis bij diegenen die zich beroepen op regels vanuit een eigen privébelang en dat ik wel meer meen te bespeuren bij hen die vanuit een moreel besef afstand doen van een recht. Ik versta onder 'leiderschap' die persoonlijke of formele kwaliteit die we aantreffen bij het klassieke beeld van de

koning die met kracht en wijsheid zijn volk koers en richting geeft. Leiderschap is bezielt vanuit overstijgende waarden over wat goed is en geeft vandaaruit richting aan de toekomst. Naar mijn mening geven de politici die voor eigen-(materialistisch) belang hebben gekozen niet het goede voorbeeld aan het volk dat zij dienden. Die politici die bereid zijn af te zien van hun rechten en vanuit hoger gelegen waarden redeneren verdienen daarentegen lof, omdat ze bereid en in staat zijn terug te treden ten behoeve van een groter belang, namelijk dat van het volk dat zij vertegenwoordigen.

Het is mijn stellige overtuiging dat de huidige en zeker de toekomstige samenleving meer leiders nodig heeft, die vanuit de geest dan vanuit de regels redeneren. Dat vereist een hoger bewustzijn. Een bewustzijn dat nodig is om leiding te geven aan een samenleving die in zijn voegen kraakt en gebukt gaat onder de grote vraagstukken van maatschappelijk ongelijkheid en ecologische rooibouw, en waarin een materialistisch wereldbeeld achterhaald is.

3.4 Verdingelijking

Eindelijk een zittend politicus die haar kwetsbaarheid en plein publiek durft te laten zien. Het gaat om de politica, Carola Schouten, minister van Landbouw, Natuur en Voedselkwaliteit (LNV). Zij had op zondag 16 augustus 2020 het podium tijdens het televisieprogramma 'Zomergasten' en benutte de hele avond, om telkens zoekend naar de juiste woorden, haar ideeën over zichzelf, hoe zij in het leven staat en tegen de politiek aankijkt te delen met haar tafelgenoot en interviewster, Jeanine Abbring. Beiden boerendochters en dat zorgde voor de juiste afstemming.

Mij valt op dat de meeste politici pas na hun politieke leven in staat blijken en durven iets te laten zien van de waarden waar zij werkelijk voor staan. Daarmee lijkt het alsof het normale politieke leven in een groef van de alledaagsheid vastzit met z'n uitgelijnde routines, gericht op het aanpakken van maatschappelijke en beleidsmatig vormgegeven vraagstukken. Niet dus deze minister van het nieuwe en lastige ministerie van LNV, die in 2018 haar toekomstvisie op de samenhang tussen landbouw, natuur en voedselkwaliteit heeft geschetst en vanaf vorig jaar permanent onder vuur ligt van enerzijds boze boeren die in hun broodwinning worden aangetast door bijvoorbeeld de stikstofbesluiten en anderzijds 'ecologen' die van mening zijn dat de dominantie van de klassieke landbouw moet worden doorbroken. Schouten liet zien dat haar dagelijkse werkpraktijk precies op dat spanningsveld ligt en ook dat zij daarmee worstelt, dat zij de twijfel toestaat zonder vertwijfeld over te komen. Hoewel tijdens de hele avond van de uitzending tal van voor Schouten waardevolle mensen de revue passeren, is de persoon van de sociaal-democraat Sicco Mansholt, oud-minister en eerste Eurocommissaris voor Landbouw misschien wel de meest belangrijke voor haar. Juist in deze persoon zag zij haar voorbeeld, omdat de jonge Mansholt de vader was van de grootschalige, gerationaliseerde landbouw om de honger onder de naoorlogse bevolking van Europa te stillen en producten aan te bieden tegen een haalbare prijs voor de consument. Maar allengs werd het Mansholt duidelijk dat het kwantiteitsvraagstuk transformeerde in een kwaliteitsvraagstuk. Namelijk het vraagstuk van de duurzame en samenhangende toekomst, waarin de negatieve effecten van de geïndustrialiseerde landbouw vanaf het begin gemitigeerd of zelfs voorkomen moeten worden. Die transitie die zij bij Mansholt zag, zou zij, denk ik, ook graag bij zichzelf willen zien. Het is de vraag of zij daartoe in staat

is. Tot tweemaal toe vroeg Abbring aan Schouten hoe het dan toch komt dat Mansholt ruim 50 jaar geleden al wist dat de knop om moest en dat dat nog steeds niet gebeurd is. Schouten ontweek de kritische systeemvraag en antwoordde dat een beleid van kleine stapjes nodig is, voorzichtig en vanuit de compassie met de boer.

Abbring leek hiermee uiteindelijk tevreden, maar nu sloeg bij mij de twijfel toe. Durft de minister, die op papier pleit voor een puike visie op circulaire landbouw, waarin landbouw met natuur en voedselkwaliteit verbonden is, de kern van het ecologische vraagstuk wel te benoemen? Deze komt erop neer dat zowel producent, consument, als tussenhandel denkt vanuit een agrilogistische logica⁵⁰, die ook nog eens verpakt is in een modern kapitalistisch confectiepak. Met dat laatste bedoel ik dat alles wat van waarde is, gekapitaliseerd wordt en uiteindelijk terecht komt bij een relatief kleine groep die de 'meerwaarde' toe-eigent, waardoor de verschillen in vermogens en kansen groeien in plaats van afnemen. Bovendien wordt steeds meer van hetzelfde (producten, diensten) onder steeds verschillende aantrekkelijke benamingen op de markt gebracht, om de consument te verleiden nog meer te kopen en te suggereren dat deze gebaat is bij 'keuzevrijheid'. Misschien begrijpelijk vanuit Schoutens eigen ideologie, het antwoord op waarom er in 50 jaar niets fundamenteels is gewijzigd heeft te maken met onze logica en ons systeem waarin we ingeweven zijn. De kleine stapjes van Schouten lijken te klein om de landbouwcrisis, de natuurcrisis en de voedselcrisis op te lossen. Wat Schouten wel liet zien, en in die zin zou ze in staat moeten zijn werkelijk fundamentele systeemkritiek te uiten, is haar visie op alles wat leeft, inclusief de mens. Gedurende de hele avond komt terug dat zij de mens centraal stelt in haar privé- en publieke taken en werkzaamheden. Zij hecht aan de menselijke maat, die steeds varieert, maar die haar ook steeds nieuwsgierig naar de ander maakt en de basis vormt voor verbinding, contact, aandacht. Ook de natuur is haar 'dierbaar', juist omdat ze beseft dat mens en natuur niet zonder elkaar kunnen. Ik besepte dat Schouten het moeilijk heeft met wat we in gewoon taalgebruik *verdingelijking* noemen⁵¹.

⁵⁰ De term is ontleend aan de filosoof Timothy Morton die in zijn boek *Dark Ecology* (2016) aangeeft dat ons landbouwsysteem dat teruggaat naar 12.000 geleden nog steeds dominant is in ons denken, niet alleen in de landbouw maar in het algemeen. De agrilogistische logica bestaat uit een scherpe scheiding tussen menselijke en niet-menselijke wezens en uit de reductie van veelvormige kwaliteit in eendimensionale kwantiteit. Hierin weerspiegelt zich de tegenstelling tussen de oude Mansholt en de jonge Mansholt.

⁵¹ Filosofen spreken van reïficatie (Latijn: res=ding; facere=maken), dat wil zeggen dat iets, een concept of begrip tot ding of eenheid gemaakt wordt. Waarmee natuurlijk het gevaar voor depreciatie op de loer ligt.

De mens, het dier, landbouwproducten - de natuur – wordt tot 'ding' gemaakt, waardoor wij er tamelijk probleem- en emotieloos mee kunnen omgaan. De mens Carola Schouten liet zien dat zij waarde hecht aan dingen en aan mensen. Zij zei het niet met zoveel woorden, maar ze leek te zeggen dat ze zo'n houding ook graag van anderen verwachtte. Het is de vraag of de boeren die zich door de politiek en 'hun' minister genomen voelen er ook zo over denken. Ik zie vanuit hun positie eerder de neiging tot verdingelijking van Schouten, een pop die uitgejouwd en in brand wordt gestoken.

Daarmee kom ik bij mijn laatste bevinding van het steeds boeiende gesprek tussen Schouten en Abbring: de inspiratiebronnen van Schouten, de waardevolle mensen, de mensen die iets voor haar betekend hebben. Over de dappere visionair Mansholt hebben we het gehad. Ook de Israëlische premier Golda Meir krijgt een aparte plaats, omdat zij door haar twijfel heen besluitvaardig blijft, daarmee risico neemt en gevierd wordt door de mensen voor wie zij staat. Bono van U2 en de filmmaakster Waad Al-Khateab, die in hun producties de liefde tonen ondanks de twijfels en verzuhtingen over de wereld waarin we leven. Maar vooral ook Jonathan Pryce die in de *Two Popes* de rol van de latere paus Franciscus op zich neemt en zichzelf als mens niet toestaat de nieuwe paus te worden, omdat hij tijdens de junta van generaal Videla als geestelijke niet in staat bleek een goede vriendin van hem te behoeden voor een misdaad van de machthebbers jegens haar. Schuld zit hem in de weg, maar dat is nu net hetgeen hem menselijk maakt.

Het programma van ruim drie uur bracht mij tot de vraag of Carola Schouten, na hetgeen zij aan woorden en beelden heeft getoond en inzicht heeft gegeven in haar diepste zielenroerselen, een tweede termijn als minister van LNV zou ambiëren. Los natuurlijk van de kans, die gezien de politieke verhoudingen in de Kamer niet groot is. Zou Carola Schouten zichzelf nog een periode van vier jaar toestaan om haar papieren visie te vertalen in de praktijk, om de georganiseerde tegenstand achter haar beleid te krijgen, om te inspireren tot een ander gedrag van burgers, of om zelfs een systeemverandering in gang te zetten? Ik begrijp haar twijfels, ik zou het haar gunnen, ik hoop dat haar inspiratoren haar bemoedigen door te gaan, ik denk dat een diepgaand en verstrekkend veranderingsproces niet iets is van slechts één regeertermijn.

3.5 Humaniteit en waardengestuurd leiderschap

Dat onze samenleving verhardt en dat ook in organisaties mededogen en betrokkenheid uit het zicht verdwijnen, is iets dat al langer gaande is. Gelukkig wordt de tegenbeweging, die begrip voor de Ander centraal stelt, steeds zichtbaarder. De jonge Officier van Justitie in Amsterdam, Disa Jironet, weet dat in dagblad *Trouw* vanuit de invalshoek van de rechtspraak mooi te verwoorden. "*Straffen is op het verleden gericht en dient vergelding*". Maar, zo stelt zij, de invulling van de straf zou op de toekomst gericht moeten zijn. De kernvraag voor haar is: 'Wat heeft iemand nodig om het de volgende keer anders te doen?' Het stellen van die vraag duidt op een ander type leiderschap.

Onze samenleving verkeert in een crisis. Verleden (waar komen we vandaan?) noch toekomst (waar willen we naartoe?) blijken een belangrijke rol te spelen bij het agenderen van en werken aan de immense opgaven van vandaag de dag. Daar komt bij dat traditioneel leiderschap veeleer ego- dan ecogericht is en dat korte termijnsturing op meer van hetzelfde domineert. De vraag naar nieuw leiderschap dient zich nadrukkelijk aan en daarin staat de mens als mens weer centraal. Dit leiderschap van verbinding zoeken en inspireren vanuit een aantrekkelijk toekomstbeeld kan ons uit de crisis halen en treffen we relatief meer bij vrouwen dan bij mannen aan. Hannah Arendt heeft daar door de introductie van het begrip 'humaniteit' een belangrijke aanzet toe gegeven.

Bijna 60 jaar geleden wees Arendt erop dat denken uiterst relevant is in grenssituaties en tijden van crisis. Je gaat dan nadenken hoe je van het heden naar het toekomstige migreert, gevoed door een oordeel over het verleden en met de wil en ambitie om de toekomst naar je toe te halen. Haar kritische essay '*De crisis van de cultuur*' sluit ze af met de stelling dat de humaniteit in het geding is en dat dat vooral te maken heeft met ons zwak ontwikkelde oordeelsvermogen⁵². Anders en in termen van Arendt: de moderniteit heeft ons 'smaakvermogen' aangetast. We lijken de banden met het verleden te hebben doorgesneden en staan niet open voor wat de toekomst van ons vraagt. We zijn vervreemd geraakt van onszelf, hebben geen gemeenschapszin ontwikkeld en zijn opgegaan in een consumerende massamaatschappij. Het gevolg hiervan is dat de publieke ruimte desintegreert.

⁵² Hannah Arendt (1954) *De crisis in de cultuur*; haar sociale en politieke betekenis. Uitgeverij Kok Agora Kampen en Pelckmans Kapellen. De crisis heeft volgens haar zowel betrekking op wat beoordeeld wordt, wie het oordeel uitspreekt en op het feit dat we zo gemakkelijk en snel oordelen.

Ons smaakvermogen en subtiele onderscheidingsvermogen laten ons daarom in de steek. Van gedachten wisselen, overleg plegen, oriënteren op menselijke verhoudingen en het ontwikkelen van zin voor maat in het perspectief hoe de toekomst eruit moet zien, spelen volgens Arendt geen rol meer. En juist dat bedoelt zij met het feit dat de humaniteit onder druk staat. Mensen hebben niet meer de mogelijkheid om echt te horen en te zien, noch om echt gehoord en gezien te worden.

De vraag naar authentiek en adequaat leiderschap laat zich juist stellen in perioden van crises, waarin het oude vertrouwde aan het imploderen is en het nieuwe nog geen duidelijk gezicht heeft. Leiderschap betekent dan dat weerstand moet worden geboden aan de neiging om door te gaan met het oude, of juist bijna gedachteloos oplossingen te kiezen voor iets nieuws (hypes). In zo'n overgangperiode staan feitelijk en intentioneel gedrag dikwijls op nog gespannener voet met elkaar dan normaal. Wij denken overeenkomstig de goede intenties te handelen, maar dat blijkt allerminst het geval. Goed leiderschap probeert beide meer naar elkaar toe te buigen. Dat heeft te maken met het ontwikkelen van reflectievermogen op het eigen gedrag, maar ook met het ontwikkelen van een uitdagende, maar realistische kijk op de toekomst. Juist omdat tegelijkertijd besluitvaardigheid en noodzakelijke bedenkingstijd om ingewikkelde vraagstukken aan te pakken worden gevraagd, toont adequaat leiderschap zich in een andere gedaante dan voorheen. Werden vroeger vraagformulering en oplossingsvermogen van de leider en organisatie zelf verwacht, slimmer is het om de verantwoordelijkheid te delen en daarover te overleggen. De leider mag kaders stellen vanuit visie en kennis, tegelijkertijd moeten die kaders voldoende ruimte bieden voor inventiviteit en creativiteit van anderen. Dat betekent een fundamentele (her)waardering door leiders van het denk- en doe-vermogen van de samenleving⁵³.

Binnen organisaties is een groeiende behoefte aan goed leiderschap, waarin – om met Arendt te spreken – humaniteit centraal staat. Wat wordt daar nu al van zichtbaar? Omdat wij ons in een verandering van tijdperk bevinden (Jan Rotmans) en in een tijd die velen duiden als crisisperiode, ben ik op zoek gegaan naar wat goed leiderschap te bieden heeft om die crisis onder ogen te zien en bij te dragen aan een hoopgevende transitie naar een nieuw tijdperk. In dagblad Trouw heb ik de afgelopen maanden vier interviews gelezen, waarin beeldbepalende vrouwelijke leiders in verschillende sectoren iets hebben laten zien van wat ik als goed en passend leiderschap wil typeren⁵⁴.

Heel duidelijk ontvouwt zich een beeld van de noodzaak om mensen en partijen met elkaar te verbinden, veelal gevoed door diepgevoelde betrokkenheid met de Ander, nieuwsgierigheid en belangstelling voor de persoon in kwestie. De ontmoeting van mens tot mens draagt bij aan een persoonlijker relatie, gebaseerd op een sterk invoelend vermogen en met mededogen. Juist in dit laatste toont zich een actieve betrokkenheid, die gericht is op actie en verbetering. Emoties mogen hierbij een rol spelen, ook al moet de objectiviteit steeds geborgd zijn. Zelfkritiek en behoefte om de impulsiviteit te beheersen dragen bij aan betere besluiten, omdat de tijd genomen wordt, zaken in samenhang worden bekeken en op consequenties getoetst. Lef en doortastendheid zijn nodig om vervolgens in beweging te komen en vanuit een bovenliggende Why de vrijheid te nemen om te gaan experimenteren en creatief op zoek te gaan naar oplossingen en daarin een zekere volhardendheid te tonen. De vier leiders delen met elkaar de drive om samen met anderen voor het goede te gaan en niet voor het eigen gewin. Narcisme is hen vreemd. Bij alle vier is de urgentie aanwezig om te werken aan een toekomstbestendige, duurzame samenleving waarin onze kinderen en kleinkinderen gezond kunnen opgroeien. Doen wat nodig is, dingen tot wasdom brengen en blijven investeren in de ontmoeting staan in hun sturingsoptiek centraal. Nieuwe taal kan helpen het toekomstgerichte tastbaar te maken en de mens te zien als mens; met z'n kwaliteiten en tekorten.

⁵³ Marije van den Berg (2020) spreekt in dit verband in haar boek 'Stop' van een omwisselbesluit. Zij doelt daarmee op een goed doordacht besluit om besluitvorming te vertragen zonder besluitvaardigheid te verliezen. Betrokkenen wordt gevraagd om in een ruime tijdsperiode met plannen te komen die hetzelfde kosten en opleveren als de eigen plannen. Is dat het geval dan wisselt men het eigen voorstel in voor dat van de betrokken partijen. In het kader van het grote 'Ruimte voor de rivierprogramma' van Rijkswaterstaat heeft dat succes gehad. Deze democratisch stuurstijl is veelbelovend voor veel vraagstukken in het publieke domein. Denk bijvoorbeeld aan de vermindering van de stikstofuitstoot van de boeren met 50% in 2030 (zie Jan Willem Erisman in Trouw van 28 augustus 2020) of aan het inlopen van ons structurele woningbouwtekort van 419.000 woningen in 2025 door ook wooncoöperaties te stimuleren en te verleiden een deel van het tekort voor hun rekening te nemen (zie Hanne Obbink in Trouw van 9 september 2020).

⁵⁴ Op 25 juli 2020 vond een interview plaats met Shula Rijxman, baas van de Nederlandse Publieke Omroep. Op 22 augustus werd Rianne Letschert, reactor magnificus van de Universiteit Maastricht geïnterviewd. Op 3 oktober vond een interview plaats met Disa Jironet, Officier van Justitie in Amsterdam. Op 6 oktober werd de directeur van de MVO (Maatschappelijk Verantwoord Ondernemen), Maria van der Heijden geïnterviewd.

4. VERANDERENDE VERMOGENS

'Veranderen' is bijna een toverwoord geworden. Iedereen gebruikt het, alsof het de gewoonste zaak van de wereld is. Als de omstandigheden veranderen, zit er niets anders op dan mee veranderen. 'Flexibel aanpassen' wordt dat vaak genoemd. Maar vaker is het omgekeerd, dan willen we iets van onze omgeving veranderen, omdat we ergens voor gaan. Soms denken we daarover na en bekijken wat het effect van ons handelen is en waarom we überhaupt iets hebben veranderd. Slechts heel weinig of kortstondig staan we onszelf toe na te denken over onze eigen reflecties. Dat is de hoogste – of beter – diepste vorm van veranderen, want dan gaat het niet simpel om iets vernieuwen of verbeteren, maar om echte diepgaande transitie. Dan stellen we ons namelijk niet de vraag wat we willen veranderen, of hoe we willen veranderen, maar waarom en waartoe. De aanleiding om te veranderen is dan gelegen in ernstig verstoorde omstandigheden en/of in radicaal veranderde inzichten, zodat we een enorme omslag moeten maken. Een omslag die niet alleen onze perceptie van de werkelijkheid beïnvloedt, maar ook oproept tot radicale gedragsverandering. De enige manier om weer in balans te komen met wat ons omgeeft en waar we van afhankelijk zijn.

Kortom, hoe ingrijpender de verandering – zeker als die vanuit externe noodzakelijkheid wordt geboren – hoe vaker deze gepaard gaat met angst. Namelijk de angst om zelf zin te geven aan de wereld en de dingen om ons heen in plaats van dat die wereld zin aan ons geeft, zoals de filosoof Marc de Kesel opmerkt (Trouw, 17 november 2020). Leeftijd speelt daarbij een rol. Hoe ouder we zijn, hoe meer we hebben opgebouwd en hoe meer we gehecht zijn geraakt aan wat we hebben opgebouwd. En: hoe liever we de vraag naar ingrijpende verandering van de werkelijk belangrijke dingen omzeilen. Ingewikkelde duurzaamheidsvraagstukken en vraagstukken over rechtvaardigheid en verdeling van welvaart en welzijn behoren tot die categorie. Daar staan gelukkig veel en in toenemende mate georganiseerde jongeren tegenover, die de waarom-vraag wel regelmatig durven te stellen en tot de kernvraag durven door te dringen: wat vraagt de wereld nu echt van ons? Dat appel op onszelf – de zielsgeraaktheid – zien we bij actieve burgerbewegingen die zichzelf zien als onderdeel van de oplossing en niet van het probleem. Klimaatactiviste Lena Hartog voegt daar in een interview (Trouw, 22 december 2020) zelfs aan toe dat ons leven is gemaakt voor grote dingen. Daarmee tipt zij twee dingen aan: het leiderschapsvraagstuk en daarmee samenhangend: het ontwikkelingsvraagstuk van ons als mens.

De jonge burgeractivisten constateren dat ons democratisch-liberalistische systeem uit balans is geraakt door het primaat van het marktdenken. De kernwaarden van dit paradigma, geld en efficiëntie, hebben zowel overheid als burgers geïnfecteerd. Resultaat is dat ons handelen en onze gemeenschapszin worden afgemeten aan het meer of minder aanwezige financieel-economische nut. Burgeractivisten en coöperatieve ondernemers missen inspirerend, inclusief en integraliserend leiderschap vanuit een langeretermijn visie op de samenleving, welke – hoe kan het ook anders – offers van ons allen vraagt. Juist ook van de oudere generatie. Het ontwikkelen van een visie gebaseerd op de 17 duurzame ontwikkeldoelen⁵⁵ in hun onderlinge samenhang kan daartoe een goede leidraad zijn, maar moet gepaard gaan met een eerlijk verhaal over de cijfers, de ontwikkelingen, de stappen en wat dat van ons vraagt. Want, hoe we het ook wenden of keren, velen van ons hebben optimaal geprofiteerd van ons uit evenwicht rakende systeem. Sterker nog: meerdere generaties hebben bijgedragen aan het uit balans raken van ons democratisch-liberalistische systeem.

Dit brengt me bij het ontwikkelingsvraagstuk van de mens. Filosoof Hannah Arendt heeft ooit eens gezegd dat het onderwijs het punt is waarop we beslissen of we de wereld voldoende liefhebben om er verantwoordelijkheid voor te nemen. In feite zegt zij dat het onderwijs ons moet voorbereiden op ons burgerschap om verantwoordelijkheid voor de wereld en de samenleving te kunnen nemen. Dat vereist ontwikkelvermogen, te beginnen bij het kind op school. Het gaat dan minder om de vorming van een persoon, maar tot een persoon, die zelfstandig en in vrijheid leert kiezen en oordelen. Onderwijs is daarmee een essentieel oefenterrein voor ons maatschappelijk handelen en om elkaar beter te leren begrijpen. Vier essentiële menselijke vermogens zijn nodig om dat tot stand te brengen: creativiteit (anders leren kijken), speelsheid (uitproberen), ondernemingszin (ergens voor gaan) en communicatie (luisteren en antwoorden).

⁵⁵ De Duurzame Ontwikkelingsdoelstellingen zijn al in 1987 door de Commissie Brundtland in het rapport 'Our Common Future' ontwikkeld en in 2015 door de Verenigde Naties bijgesteld en opnieuw vastgesteld als de nieuwe mondiale duurzame ontwikkelingsagenda voor 2030.

4.1 De wet en de bedoeling

Op 1 januari 2022 zou het dan, na veel uitstel, zover moeten zijn. Dan krijgen we in Nederland te maken met de grootste stelselwijziging in onze democratische traditie ooit: 26 wetten met 4700 artikelen, 120 algemene maatregelen van bestuur en 120 ministeriële regelingen worden teruggebracht tot één wet, de Omgevingswet met 349 artikelen, 4 AMvB's en ongeveer 10 regelingen. Een knap stukje deregulering, dat wel, maar: waartoe doen we het? Wat is de bedoeling van deze ingewikkelde operatie? En: wat betekent die stelselwijziging voor de gemeente en de burger?

De drie belangrijkste redenen voor de stelselwijziging zijn de tekortschietende legitimiteit en flexibiliteit, en de onnodige complexiteit. Stapje voor stapje komt de overheid erachter dat top down-sturing van de leefomgeving vanuit het afstandelijke stadskantoor geen pas meer geeft. Noch bij visievorming, noch bij vergunningverlening en handhaving, en wat daar allemaal aan beleid tussen zit. Participatie, burgerbetrokkenheid en burgerverantwoordelijkheid worden gevraagd. Te meer omdat de eigen (financiële) middelen van gemeenten niet toereikend zijn om maatwerk te realiseren. Daarmee komen we bij de noodzakelijke flexibiliteit. De grote diversiteit aan groepen, voorkeuren en belangen wordt niet gediend met het neerzetten van homogene vinewijken door bekende projectontwikkelaars die daar flink aan verdienen. Gemeenten krijgen in de nieuwe situatie de gelegenheid om afwegingen te maken die passen bij de lokale situatie. Daarmee kunnen zij dus beter inspelen op de behoeften van mensen en gebruikmaken van de verschillende ruimtelijke condities van plekken in de gemeente. 'Complexiteit' is de derde reden voor stelselherziening en heeft voor de gemeente ook organisatorische consequenties. Het huidige omgevingsrecht bestaat uit een veelheid aan regels en wetten, die elkaar zelfs deels tegenspreken en mede daardoor leiden tot een vertraagd inspelen op de huidige ontwikkelingen. Daardoor wordt de samenhang van een gebied onvoldoende recht gedaan. Zo'n gebied of plaats binnen een gemeente vereist een integrale aanpak. Niet alleen samenwerking met meerdere partijen, maar vooral het overstijgen van interne sectorbelangen binnen de gemeente.

Op het niveau van denken zijn gemeenten zich flink aan het voorbereiden op die stelselherziening. Dan wordt duidelijk dat iedereen het er wel over eens is dat het creëren van een gezonde en duurzame leefomgeving, die we door kunnen geven aan onze kinderen en kleinkinderen van groot belang is. Maar tussen wat we zeggen en opschrijven en wat we aan gedrag tonen in de praktijk gaapt een groot gat. Dat heeft, zoals het geval is bij elke ingrijpende verandering, te maken met het overwinnen van weerstand ('het gaat toch best goed?'), cynisme ('we hebben het al zo vaak geprobeerd') en angst ('we weten wat we hebben en niet wat we krijgen'). Maar het heeft ook te maken met een fundamenteel politiek vraagstuk: 'van wie is de ruimte?' Wat prevaleert: de financieel-economische waarde van grond of de maatschappelijke meerwaarde van ruimte? Veel gemeenten blijven hangen in het klassiek-economische denken en zijn onvoldoende in staat om het of...of-dilemma te overstijgen. Dat vereist namelijk bestuurlijke lef, ambtelijk complexiteitsdenken en vertrouwen op gedeeld partnerschap. Daarmee wordt meteen duidelijk dat de overgang van de oude wet op de Ruimtelijke Ordening naar de nieuwe Omgevingswet niet alleen een kwestie is van verandering van inhoud en structuur, maar vooral neerkomt op een mentale cultuurverandering. Als organisatiekundige merk ik dat heel sterk tijdens de leercirkels die mijn collega en ik met professionals doorlopen die werkzaam zijn in het fysiek-ruimtelijke domein. Zij zijn geneigd om oplossingen te zoeken op het niveau van instrumentele verbetering: ontwerpen van een mooie omgevingsvisie, ontwikkelen van een slim ontwikkelingsprogramma, realiseren van een snelle omgevingsvergunning om te komen tot een helder projectbesluit. Ze vergeten dat bij elke stap die ze zetten de inspiratie van het 'Waarom en voor wie doen we het en wat betekent dat voor onszelf?' moet doorklinken. Dat vereist leiderschap (sturing en richting) en permanente verbinding met partners in de omgeving. Anders geformuleerd: vanuit vertrouwen initiatieven laten opkomen en leren 'los-houden', dat wil zeggen vanuit betrokkenheid initiatieven uit de samenleving welwillend begeleiden. Pas als dat gebeurt, is sprake van een echte en geïnternaliseerde verandering.

⁵⁶ Zie bijvoorbeeld Simon Sinek (2012) Begin met het waarom; de gouden cirkel van ondernemen. Business bibliotheek. Amsterdam. En: Wouter Hart in het Youtube filmpje Verdraaide organisaties, terug naar de bedoeling.

⁵⁷ Mooi voorbeeld is de verordening die de gemeenteraad van Breda op 27 september 2018 heeft opgesteld over het zogenaamde buurtrecht. Dat is het recht van een initiatiefnemer op gemeentelijke participatie op maat en een transparant proces op maatschappelijk initiatief, waarbij ook sprake kan zijn van aankoop op gemeentelijk vastgoed, uitvoering van taken en tijdelijk gebruik van vastgoed of grond.

Kortom, elke verandering staat of valt bij vertrouwen: in jezelf, in je omgeving, in hen die zich aandienen als volwaardig partner. Dat geldt nadrukkelijk niet alleen voor de overheid en de gemeente die eindverantwoordelijk is voor de ontwikkeling en uitvoering van de Omgevingswet. Het geldt ten aanzien van gebiedsontwikkeling voor iedereen die zich wil opwerpen als partner van de gemeente en dan in het bijzonder voor burgers die willen ondernemen, iets tot stand brengen, waarde creëren voor de samenleving en henzelf. Zij zullen de verbinding moeten zoeken met de omgeving waar ze deel van uitmaken, betrokkenheid vragen van belanghebbenden, transparant zijn in werkwijze en besluitvorming, zeggenschap horizontaal organiseren, open en toegankelijk communiceren en overleggen en – vooral ook – tegenspraak organiseren. Daar horen spelregels en omgangsregels bij⁵⁸.

Goede participatie en betrouwbaar partnerschap moeten geleidelijk aan uitgevonden worden in een gezamenlijk denk-, doe- en leerproces rond een gebiedsgerichte opgave. Primaire verantwoordelijkheden worden in een dergelijke setting belegd, rollen benoemd en de te zetten en gezette stappen geëvalueerd vanuit het perspectief van de oorspronkelijke doelstelling wat we met de gebiedsontwikkeling beogen. Dat komt neer op een netwerkachtige manier van organiseren, waarbij noch de regels (bureaucratische paradigma), noch het individuele succes (marktparadigma) voorop staan, maar het duurzame resultaat van samenwerking. Daarmee wordt ook de lokale democratie een dienst bewezen: het gaat niet alleen om het kiezen van capabele volksvertegenwoordigers, maar ook om het tonen van verantwoordelijkheid en leiderschap voor een duurzame toekomst.

4.2 Structurele oplossingen?

Bij het lezen van de krant besepte ik plotseling hoe taal kan verhullen. Wij denken meestal dat taal er is om te onthullen, om zaken begrijpelijk te maken. Maar het omgekeerde gebeurt ook, dat taal soms zelfs onbedoeld juist 'om de waarheid heen loopt'. Dat gevoel had ik onlangs en na herlezing van de tekst wist ik het zeker. Hoe we handelen past vaak niet bij wat we zeggen te willen. De taal leidt niet tot een betere duiding van de werkelijkheid, maar juist tot versluiering.

In het dagblad dat zich 'misschien wel de beste krant van Nederland' noemt, stond een interessant artikel over het tekortschietende beheer van drinkwater. Het ging over het feit dat in Twente meer water wordt opgepompt dan is toegestaan. In het artikel wordt aannemelijk gemaakt dat het drinkwaterbeheer anders moet. Dat wordt zowel door een hoogleraar waterbeheer en herstel waterecologie van de Universiteit van Wageningen erkend als door het verantwoordelijke waterbedrijf Vitens. Beide partijen lijken te erkennen dat er een soort paradigmashift ten aanzien van waterbeheer nodig is: 'van afvoer van water naar opslag van water'.

En dan komt het Het waterbedrijf zoekt structurele maatregelen in de techniek door bijvoorbeeld de aanleg van een enorme pijpleiding aan te leggen van het stroomgebied van de IJssel naar het drogere Twente. In de ogen van het waterbedrijf is een paradigmashift dus te realiseren door de oplossing van het klimaatprobleem te zoeken in technische oplossingen. Terecht plaatst de wetenschapper het vraagstuk in een breder kader. Dat komt erop neer dat meer grond voor natuur voor wateropslag moet worden gereserveerd. Pas dan zou werkelijk sprake zijn van een structurele oplossing. Het simpel aanleggen van een pijplijn voldoet daar niet aan. De consequentie van een dergelijke structurele oplossing is dat klimaatverandering ook werkelijk zal moeten leiden tot verandering van grondgebruik, bijvoorbeeld minder landbouwgrond en misschien minder stedelijke woningbouw in natte gebieden en de aanleg van meer natte natuurgebieden. Die kunnen van belang zijn voor droge periodes.

⁵⁸ Peter van Rooy over Overheidsparticipatie en omgevingswet; gelijk speelveld, opbrengst leertraject Democratic Challenge.

En toch is het de vraag of alleen het veranderen van de toekomstige infrastructuur door gebieden een andere bestemming te geven het predicaat 'structureel' verdient. Met andere woorden: schiet ook de wetenschapper niet te kort in zijn beleidsadvies. Immers, vereist structurele verandering niet ook, of misschien wel veeleer, een ingrijpende gedragsverandering van de gebruikers? In dit geval betreft het ons gedrag over hoe we met water omgaan. Als we de ontwikkelingen van verdroging van onze grond zouden afzetten tegen onze waterconsumptie, dan zouden we een scheef beeld zien: toenemende verdroging bij een constant hoge waterconsumptie (leidingwater, grondwater, oppervlaktewater). Daar zijn we allemaal verantwoordelijk voor: de boer om zijn gewassen water te geven, de bedrijven voor hun bedrijfsvoering en de burgers om langer te douchen, hun tuin te besproeien en hun zwembaden te vullen. Met andere woorden: kunnen we een verbeterde opslag van neerslagoverschotten – hoe nuttig ook - wel aanmerken als een structurele oplossing voor een veel omvattender ecologisch vraagstuk van verdroging als gevolg van klimaatverandering?

De 'casus' Twente maakt naar mijn gevoel nog iets veel fundamenteelers zichtbaar, namelijk dat we de neiging hebben om op zoek te gaan naar oplossingen voor deelvraagstukken, dat we de samenhang en het overstijgende doel van de duurzaamheid niet willen vatten, omdat we anders tegen de werkelijkheid aan zouden gaan kijken en wellicht ook bewust anders zouden moeten handelen. Dat zou niet alleen zichtbaar worden in ander grond-, water- en energiegebruik, maar ook in bijvoorbeeld andere eet- en reisgewoonten. En, misschien ook wel in ander sociaal gedrag. Minder gericht op het optimaliseren van het eigen belang en meer op realisering van een collectief belang. Met andere woorden: wat 'structureel' wordt genoemd, is eerder incidenteel, of hoogstens contextafhankelijk. Maar niet structureel in de zin dat we ander gedrag gaan vertonen, omdat ons oude gedrag niet meer past bij de veranderingen in de omgeving waar we rekening mee dienen te houden.

4.3 Leren voor morgen, leren van morgen

In deze blog een beknopt verslag van een hele dag luisteren naar verhalen en initiatieven en zelf ook actief deelnemen aan workshops over de 17 duurzame ontwikkeldoelen (SDG's), die de Verenigde Naties in 1987 heeft vastgesteld en in 2015 heeft herijkt. Veel steden hebben woensdag 25 september 2019 uitgeroepen tot actiedag en zijn zich bewust van het belang van de jeugd voor de toekomst.

Woensdag 25 september 2019 bleek een bijzondere dag te zijn. Namens onze wooncoöperatie Ecowijk Brundtland togen een bestuurslid en ik naar het Tropeninstituut in Amsterdam, de plek van handeling van de SDG Action Day. Deze stond in het teken van het verbinden van generaties. Vandaag stond de vraag centraal: waar staan we nu, wat is de routekaart naar 2030, waar liggen kansen en wat kunnen we zelf doen? Bijzonder voor mij aan deze dag was dat duidelijk wordt dat zo veel jonge koplopers aan het innoveren zijn en ons de weg kunnen wijzen naar de toekomst. 90% van de aanwezigen was jong en werkt met veel energie en overgave aan een transitieagenda. Dat is bemoedigend en het zette mij aan het denken hoe we als initiatiefnemers nog meer voor en met jongeren kunnen werken aan een levensvatbare, gezonde en duurzame ecowijk.

Ik had bewust gekozen voor deelname aan twee werksessies, waarin onderwijs, ontwikkeling en levenslang leren centraal stonden. In termen van de Verenigde Naties met haar programma 'Our common future' ging het dus vooral om het 4e duurzame ontwikkelingsdoel. Het gaat daarbij niet alleen om het verzekeren van gelijke toegang tot kwaliteitsvol onderwijs en het bevorderen van levenslang leren, maar – ruimer - om ontwikkeling en burgerschapsvorming. Name-lijk om duurzame ontwikkeling van een levenswijze, waarin respect doorklinkt voor mensenrechten, gendergelijkheid, een cultuur van vrede en geweldloosheid, culturele diversiteit, wereldburgerschap en een inclusieve, doeltreffende leeromgeving. In feite onderscheidt dit vierde duurzame ontwikkelingsdoel zich van de meeste andere dat het niet (alleen) verwijst naar materialistische en op basisveiligheid gerichte voorzieningen. Nee, het gaat echt om het ontwikkelen van een hoger bewustzijn, waarin individuele en collectieve waarden in balans worden gebracht. In die zin zijn leren en ontwikkelen essentieel voor het behalen van resultaten voor andere doelstellingen.

⁵⁹ Het gaat om een netwerk van organisaties dat zich inzet voor leren voor duurzame ontwikkeling, binnen en buiten het onderwijssysteem, van peuter tot professional. De visie is gebaseerd op de aanname dat de overige 16 duurzame ontwikkelingsdoelen zonder onderwijs niet gerealiseerd kunnen worden.

De Coöperatie Leren voor Morgen⁵⁹, landelijk coördinator SDG 4, daagde ons uit na te denken wat we onder 'circular skills' zouden kunnen verstaan en gebruikte dat als opstap naar 'the whole school approach'. We kwamen erachter dat circulariteit met verschillende zaken te maken heeft, zoals integraliteit, hergebruik, burgerschap, impact van handelen op de omgeving, etc. Precies die elementen staan ook centraal in de methode die de Coöperatie hanteert richting scholen bij het samenstellen van een curriculum, het vormgeven van het leerproces, het inrichten van de leeromgeving, de bijscholing van en samenwerking met lokale stakeholders. Kortom, 'the whole school approach' is dus niet een paar uur lesgeven over duurzaamheid op de vrijdagmiddag, maar een samenhangend programma voor de hele week. De ontwikkeling van skills beperkt zich dus niet alleen tot harde vaardigheden als materiaalkennis en afvalscheiding, maar gaat ook over kritisch denkvermogen en zogenaamde zachte, normatieve vaardigheden met een zware morele component. De tot dusverre opgedane ervaringen in het mbo bij de bouw zijn positief. Circulair bouwen, met een materiaalpaspoort, bouwen met afval, effectief samenwerken, werken in de context van het gebouw en een dienst- in plaats van product-businessmodel zijn elementen van een gehanteerde systeemaanpak. Doel van de Coöperatie is om circulariteit en circulaire vaardigheden in elke economische sector te onderzoeken en te ontwikkelen. Het maken van fouten is onvermijdelijk en wordt gezien als een bijdrage aan het vergroten van het bewustzijn.

In de middag bezocht ik een sessie over jongerenparticipatie. Sinds 2018 hebben de nationale jeugdraad van Nederland (NJR) en Social Finance NLL zich verbonden aan het mogelijk maken van de zogenaamde maatschappelijke diensttijd (MDT) voor jongeren van ruwweg 14 tot 27 jaar. Doelen zijn kansen bieden aan jongeren, hulp bieden bij oriëntatie op de toekomst, voorkomen van eenzaamheid en leerervaring opdoen. In dat jaar dat het netwerk bestaat zijn er al 10.000 jongeren die meedoen en via een Jongerenpanel kennis uitwisselen met elkaar. Bovendien zijn al 75 proeftuinen geopend en de ervaringen van de jongeren zelf zijn zeer positief. Ze hebben het gevoel dat ze een bijdrage kunnen leveren aan de samenleving. De maatschappelijke diensttijd kent een minimumtijd van 80 uur met een maximum doorlooptijd van 6 maanden. Uitgangspunt is 'de mens centraal' en dat wordt zichtbaar in ontmoetingen, talent-

ontwikkeling en het ontwikkelen van maatschappelijke betrokkenheid bij het realiseren van maatschappelijke doelen. Je zou de maatschappelijke diensttijd kunnen zien als een grensgebied tussen sociale, psychologische en economische ontwikkeling. Met in principe alleen maar winnaars. Hoewel de officiële start van MDT pas volgend jaar is, is de animo nu al groot en zijn de resultaten positief.

Wat heeft deze bruisende dag in het tijdelijke SDG-house in Amsterdam voor mij betekend? Wat is me opgevallen en kan onze eigen wooncoöperatie er misschien nog wat mee? Het belangrijkste wat mij is bijgebleven, is de enorme energie die deze dag gaf. Dat kwam vooral door de inbreng van het jeugdige publiek. Ik dacht echt bij mijzelf: als de toekomst in handen ligt van deze mensen dan gaan we de goede kant op. Een geruststellende gedachte, die ook verwoord werd richting minister Kaag die namens Nederland de klimaattop in New York bijwoonde en via een telefoonverbinding even kort werd bijgepraat over deze dag. Verder zat ik ook te denken om als onze plannen voor de landing van onze wooncoöperatie concreter worden, meer samenwerking zou kunnen worden gezocht met potentiële netwerkpartners als de Coöperatie Leren voor Morgen, de nationale Jeugdraad en Social Finance NL. Met als doel meer met en voor jongeren te doen vanuit de werkelijke overtuiging dat de jeugd de toekomst heeft. De insteek zou meer kunnen zijn dan alleen leren voor morgen. Misschien is samen leren van morgen, namelijk hoe kunnen we al doende de toekomst dichterbij brengen, minstens zo'n grote uitdaging.

⁵⁹ Het gaat om een netwerk van organisaties dat zich inzet voor leren voor duurzame ontwikkeling, binnen en buiten het onderwijssysteem, van peuter tot professional. De visie is gebaseerd op de aanname dat de overige 16 duurzame ontwikkelingsdoelen zonder onderwijs niet gerealiseerd kunnen worden.

4.4 Nieuwe adem, nieuwe energie

Ons democratisch bestel draagt zorg voor een principiële wankel balans tussen drie deelsystemen: samenleving, overheid en bedrijfsleven. Democratie is het spannende systeem dat recht doet aan de burgers, waarin eerlijk ondernemerschap ruimte wordt gegeven en waarbij de overheid zorgvuldig luistert naar de signalen van de tijd en daar, bij voorkeur, zo onzichtbaar mogelijk op reageert of liever nog anticipeert. Dat vereist van alle drie partijen verantwoordelijkheidsbesef en (moreel) leiderschap. Maar vooral van de samenleving zelf, van de burgers die bereid zijn te strijden voor een werkende democratie. Er zijn echter signalen dat de wankel disbalans aan het doorslaan is naar een structurele onbalans⁶⁰. Een onbalans, waarin het primaat is komen te liggen bij de markteconomie.

Het is goed om bij deze signalen stil te staan en om vandaaruit te bezien hoe die wankel balans weer kan worden hersteld. Toch ligt er eerst een andere vraag op tafel, namelijk waarom er in een democratie per definitie sprake is van een wankel balans. Steeds weer gaat het om de vraag of de politiek de burgers goed gehoord heeft en de signalen via de overheid weet om te zetten in passend beleid en uitvoering, terwijl - omgekeerd - de overheid van de burgers verwacht dat deze zich aan de wetten en regels houden, die in het verleden zijn vastgesteld. Naar het bedrijfsleven toe wordt letterlijk en figuurlijk ruimte geboden aan initiatief, maar wel initiatief dat bijdraagt aan eerlijke verhoudingen en tot versterking leidt van het publiek domein. Die balans verkeert in een steeds wankeler toestand, omdat de logica's en mechanismen van de drie deelsystemen niet meer in evenwicht zijn. De systeemlogica van overheid (regelgeleid gedrag) sluit vooral aan bij die van de markt (winstmaximaliserend gedrag) en de burger wordt vooral gezien als consument en wordt dus 'ingepakt' door de systeemlogica van de markt. Met andere woorden: het kwetsbare evenwicht gaat verloren en de deelsysteemlogica's drijven af van de leefwereldlogica, waarin delen van ervaringen en materie, gelijkwaardigheid, wederkerigheid en respect voor elkaar centraal staan. Desondanks wordt de roep uit de samenleving om herstel van het evenwicht steeds sterker. De burger als sociale actor laat steeds meer van zich horen. Ik kom hierop terug.

De disruptieve signalen vanuit het deelsysteem 'bedrijfsleven' liggen aan de oppervlakte en kunnen we dagelijks volgen. Het precaire evenwicht van vraag en aanbod wordt door de macht van superkapitalistische multinationals onder aanvoering van AGFA (Apple, Google, Facebook, Amazon) doorbroken. Ondernemers worden met geld de markt uit gedrukt en door hun monopoliepositie kunnen ze de consument en andere producenten hun wil opleggen en daarmee hun bedrijfswinsten exponentieel laten groeien. Tegelijkertijd versterken ze hun positie door ongeoorloofd klantinformatie te verzamelen en deze te gebruiken voor marketingdoeleinden. Op lange termijn kunnen deze data ook gebruikt worden voor andere dan economische doeleinden. De overheid blijkt nauwelijks opgewassen tegen dit expansieve gedrag en is ook niet in staat om haar burgers hiertegen te beschermen. Niet alleen in het groot, ook in het 'klein' wordt geknabbeld aan maatschappelijk verantwoord ondernemerschap. Vissers die frauderen met vangstquota in beschermde natuurgebieden of zich wentelen in onwetendheid over meet- en monitorgegevens. Boeren die zich stelselmatig niet houden aan mestnormen en daarmee bijdragen aan ernstige aantasting van natuur en milieu. Het zijn maar een paar voorbeelden, maar het laat ook zien dat de overheid onvoldoende antwoord heeft op onethisch handelen. Deels vanwege het ontbreken van een breed gecommuniceerde praktische visie ten aanzien van haar rol als hoeder van het publieke belang en van het handhaven van rechtvaardige verhoudingen in een veranderende maatschappij. Deels vanwege het gebrek aan handavingskwaliteit en -kwantiteit.

Dat is meteen het bruggetje naar het deelsysteem 'overheid'. Ook hier vinden we nogal wat signalen van verstoring van het evenwicht. We hebben al gezien dat het *duurzaamheids*denken richting bedrijfsleven nog zwak ontwikkeld is. Dat de rechter eraan te pas moet komen om naleving van de zelf vastgestelde milieunormen te eisen, is zeer betreurenswaardig en kan geïnterpreteerd worden als een ernstige aantasting van haar rol als verdediger van toekomstige generaties burgers. Ook de betrouwbaarheid van de overheid is in het geding. Zo heeft de Belastingdienst rigoureuus en onterecht het mes gezet in zorgtoelagen aan zorgbehoevenden, omdat verondersteld (en niet onderzocht) werd dat zij zouden frauderen. Niet minder belangrijk is het gesteld met de twijfel aan de veiligheid van ons defensiesysteem, omdat allerlei ICT-systemen binnen Defensie gekoppeld blijken te zijn en daarmee kwetsbaar zijn voor het binnendringen van vijandige buitenlandse mogelijkheden op zoek naar

⁶⁰ Deze onbalans wordt zichtbaar op verschillende ruimtelijke schaalniveaus - wereld, land en lokaal - en maakt de situatie daarom zo complex.

geheime informatie⁶¹. Ook hier maar een paar recente voorbeelden van disruptieve bewegingen die het vertrouwen in de democratie aantasten. De door haarzelf veroorzaakte inbreuken op duurzaamheid, betrouwbaarheid en veiligheid alsmede de weinig open, lerende houding die hierop volgde, geven te denken of de overheid op dit moment een goede hoeder is van publieke kernwaarden.

En dan, 'de burger' als de belangrijkste drager van de samenleving. Hoe verhoudt deze zich tot een uitdijende economische macht en een onzeker opererende overheid die geen richting geeft, te lang geloofd heeft in de ordenende kracht van de markt en wel burgerparticipatie roept, maar tegelijkertijd bang is als die burgers participerende partners willen worden? Die burger staat er gekleurd op. Een deel van de burgers is niet politiek bewust, schikt zich in zijn 'veilige' rol van economisch consument. Een ander deel is angstig en boos op het grootbedrijf en de overheid. Gevolg is het terugtrekken in de eigen bubbel of juist het overschrijden van de grenzen der betamelijkheid. En dan is er een derde groep van een groeiend aantal burgers dat bereid is verantwoordelijkheid te nemen en eigenaarschap te tonen. Zij worden zich steeds meer bewust van hun eigen politieke kracht, gaan deze ook organiseren, verbinden zich met anderen en tonen daarmee broodnodig leiderschap. Dit leiderschap richt zich tegen de twee traditionele deelsystemen: markt en overheid. Het grootbedrijf moet het ontgelden, omdat de duurzame milieugrenzen stelselmatig worden overschreden en ook de maatschappelijke verdeling van middelen steeds oneerlijker uitpakt. De overheid wordt herinnerd aan de 'stille' vraag naar burgerparticipatie. Veel burgerinitiatieven, en dan met name de coöperatieve, zijn gericht op het verbeteren van het collectieve goed en dragen bij aan een sterkere gemeenschapszin. Daarmee zetten zij en streep door het eenzijdig vooropstellen van de eigen belangen.

Centraal in deze initiatieven staat het samen realiseren van opgaven (bijvoorbeeld op het gebied van energie, wonen, voedselproductie, mobiliteit, etc.) waarin gemeenschappelijke en individuele belangen met elkaar sporen. Deze coöperatieve initiatieven zijn in opmars, omdat ze de kracht van de markt – ondernemen, snelheid en opbrengsten opnieuw investeren – niet misbruiken, maar juist gebruiken voor de realisatie van een hoger gelegen doel. Ze moeten in staat worden geacht om de macht van het kortzichtige private ondernemerschap

⁶¹ De ironie is dat de Militaire inlichtingendienst zelf onwettig en niet gemeld allerlei privéinformatie van burgers opspoorde en bewaarde. Dat is pas onlangs stopgezet en de minister bleek niet op de hoogte.

en het grootkapitaal terug te dringen door eigen markten te creëren en gericht uit te besteden. Met het hanteren van een moreel kompas hebben ze ook een voorbeeldfunctie voor het reguliere bedrijfsleven. Juist haar innovatieve ondernemingszin en een fijn afgesteld moreel kompas, gericht op het realiseren van maatschappelijke doelen, maakt het mogelijk om de overheid weer in de juiste richting te helpen denken. Dus, niet meer handelen volgens (niet meer passende) regels alleen en ook niet meer denken dat de markt en het marktmechanisme het probleem wel oplost.

Dat 'samen' en de wederzijdse betrokkenheid zijn misschien wel de kern van de leefwereldlogica waar we het hier over hebben. Ze vormen in elk geval de basis voor het herstel van een democratisch evenwicht tussen samenleving, overheid en bedrijfsleven. Veel (coöperatieve) burgerparticipatie-initiatieven kunnen en willen het niet alleen. Zij zoeken aansluiting bij overheid en markt. Het betekent wel dat haar missie, gericht op een duurzame toekomst, in sociaal en ecologisch opzicht gedeeld moet worden, en ook dat haar waarden uitgangspunt vormen voor passend gedrag. De herwaardering van de leefwereldlogica, waarin het sociaal handelen centraal staat, betekent ook een andere ruimtelijke setting. Niet meer de kille vergaderruimte van het stadskantoor of de luxe boardroom van een bedrijf vormen het punt van samenkomen, maar gewoon de plek waar het allemaal gebeurt. Arjo Klamer spreekt in Binnenlands Bestuur van 'tussenruimte' en hij bedoelt daarmee de ruimte waarin initiatiefnemers hun kennis, wijsheid en professionaliteit op basis van gelijkwaardigheid uitwisselen⁶². Kortom, coöperatieve burgerinitiatieven hebben het in zich om de democratie nieuwe adem in te blazen en energie op te wekken die nodig is om te werken aan een betere wereld, die dichtbij is en ver weg.

⁶² Arjo Klamer's essay in Binnenlands Bestuur, week 2 in 2018, heeft de titel: 'De gemeente kan niet zorgen'. Het artikel is een reflectie op zijn wethouderschap in de gemeente Hilversum tussen 2014 en 2017. Volgens hem zijn de logica's van markt en overheid instrumenteel en gebaseerd op wantrouwen. Dit in tegenstelling tot wat hij de logica van de sociale sfeer noemt. Hierin staan wederkerigheid van relaties, het delen van ervaringen, vriendschappen, buurten en idealen centraal. Het begrip tussenruimte ontleent hij aan Esther Sarphati, beleidsmedewerker van de gemeente Hilversum.

4.5 Leerling, leraar, leider

In de nieuwe ont-hiërarchiserende tijd, waarin de samenleving zich creatief samenwerkend, in horizontale netwerken ontwikkelt, worden de zaden van die verandering vooral in het onderwijs geplant. Dat begint al vroeg bij jonge kinderen op school en loopt door in het werk van de toekomst. Bij een paar verhelderende inzichten wil ik een moment stil staan, omdat ze iets van een richting aangeven, waarin we het met al die talenten van mensen moeten zoeken.

Om te beginnen werd mijn aandacht getrokken door een dubbelinitiatief gericht op de ontwikkeling van het jonge kind op school. Op een basisschool in Maastricht wordt gewerkt met allerlei herbruikbare materialen, 'loose parts', die op zich geen functie meer hebben (van kurk tot kraaltjes en van steentjes tot staafjes), maar die kinderen tijdens het spelen kunnen ordenen, tellen, veranderen, verplaatsen, combineren, uit elkaar halen, etc. Zo ontwikkelen kinderen spelenderwijs allerlei functies die uitmonden in prachtige creaties. Dit bracht het recent opgerichte onderwijsinnovatiecentrum in Assen ertoe om met pabostudenten op grond van hun bevindingen en de ervaringen in Maastricht te bekijken hoe met herbruikbare materialen een nieuw lokaal kan worden ingericht⁶³. Daar kwamen mooie door kinderen zelf te realiseren ideeën uit voort: het maken van een knikkerbaan, het bouwen van een bouwhoek met afvalhout uit een plaatselijke bouwmarkt en het inrichten van een hoek met tweedehandskleding. Wat dit dubbelinitiatief mij duidelijk maakt, is dat het creëren van een uitdagende omgeving van onaffe dingen of dingen die er aanvankelijk niet voor bedoeld waren, een tweede leven leiden in de handen en hoofden van kleuters. Zij worden geprikkeld en komen tot mooie dingen. Studenten zijn in staat om de kleuters te observeren, te begeleiden en steeds beter te ontdekken welke doelen met het spel worden bereikt. Kortom, leerlingen – hoe jong ook – leren te kiezen en ontwikkelen spelenderwijs een doel en ontdekken een eigen weg daarnaartoe.

Een tweede waardevol inzicht kreeg ik bij het lezen van het essay van de filosoof Hester IJsseling in dagblad Trouw (1-2-2019) *'Zoeken naar de ziel voor de klas'*⁶⁴. Wat mij daarin trof – iets dat ook bevestigd werd in haar lectorale rede – was

haar stelling dat leraren hun professionaliteit tonen door de praktijk van regelmatige onderbreking tijdens hun lessen te accepteren en zelfs aan te grijpen voor verbinding met de leerlingen. Het loslaten van hun plan en het oppakken van wat zich aandient, vormt volgens haar de opening op zielsniveau naar de leerlingen. Dat betekent dat je als docent steeds heel alert moet zijn op wat er gebeurt, nagaan wat die plotseling ontstane barst in het plan dat je zorgvuldig vooraf had voorbereid inhoudt en bezien hoe je daar het beste op in kan spelen kan inspelen. Bij wat genoemd wordt 'subjectiverend onderwijs' gaat het niet om de vorming van personen, maar om de vorming tot personen, en dat betekent dat de docent leerlingen in contact brengt met wat er in de wereld gaande is, ook wat hij belangrijk vindt, maar waarin steeds de vraag wordt gesteld: 'Wat vind jij ervan en hoe sta jij erin?' Daarmee wordt het veld van de objectieve, afstandelijke en abstracte kennis verlaten en ingeruild voor een gesprek, waarin subjecten – leraar en leerlingen - met elkaar in gesprek gaan en daarmee hun kwetsbaarheid durven tonen⁶⁵. Vanuit die kwetsbaarheid ontstaat een klimaat van vertrouwen, waarin het beste uit de leerlingen wordt gehaald. Juist omdat er geen één, enkele waarheid bestaat. Dat wil overigens niet zeggen dat er helemaal geen waarheid bestaat. Er bestaan waarheidsbeelden die uitgewisseld en aangescherpt kunnen worden in een proces van voortdurende dialoog.

Zo kunnen we onderwijs zien als oefenterrein voor ons maatschappelijk handelen met als opdracht elkaar beter proberen te begrijpen. Hoe belangrijk dat is, merken we dikwijls in het dagelijks leven en meer nog als we de media moeten geloven. Polarisatie is het kernproces waarin we betrokken worden en onszelf laten betrekken. Bas Heijne laat heel overtuigend zien dat dit voortkomt uit angst. Minder angst voor de ander, veeleer angst voor het zelfverlies⁶⁶. De fluïde, open en onbepaalde wereld van nu confronteert ons met zelfverlies en roept vervolgens afkeer en haat jegens anderen op met het schijnbare gevoel van houvast, het indelen van de wereld in good en bad guys, in goed en in kwaad. Wat Heijne met een beroep op Socrates, Jezus, Martin Luther King en Angela Merkel zegt, is dat de enige oplossing om dit desastreuze vijandbeeld te doorbreken is de ander op te zoeken.

⁶⁵ De intrigerende ervaringen van docenten/begeleiders met leerlingen tijdens de hoogwaardige televisieprogramma's als 'Dreamschool' en '100 dagen voor de klas' lijken hier strijdig mee te zijn, maar zijn dat niet ook al vraagt het onderwijs aan leerlingen met een problematische achtergrond om meer structuur en om meer persoonlijke betrokkenheid en begeleiding.

⁶⁶ Bas Heijne (2020) *Mens/onmens*. Uitgeverij Prometheus. Amsterdam. Daarbij haakt hij aan bij de zogenaamde identiteitsdiscussie die zo centraal staat in het huidige politieke discours.

⁶³ Zie artikel van Francien Garssen (2019) Een rijke leeromgeving voor een prikkie.

⁶⁴ Hester IJsseling is lector Professionaliseren met hart en ziel aan de Thomas More Hogeschool in Rotterdam en heeft haar lectorale rede in januari 2020 gehouden en de boeiende titel meegegeven *Bezielend en bezielend onderwijs; pedagogiek van onderbreking en verbinding*.

Dat is bittere noodzaak. We moeten uit ons schuttersputjes of onze cocons komen en bereid zijn om pijn te lijden. Dat wil zeggen tegen je eigen aandriften durven in te gaan, je eigen opvattingen te bevragen inclusief je identiteit, oftewel: de pijn van onszelf te tonen⁶⁷. Om het onszelf moeilijk te maken, anders wordt het óns moeilijk gemaakt.

Mijn laatste lichtpuntje trof ik aan in het managementboek van het jaar 2019⁶⁸. De auteur, Jo Caudron, daagt de lezer uit om op grond van zijn schets van een aantal disruptieve krachten die invloed hebben op de driehoek Wonen-Werken-Mobiliteit een duurzaam, optimistisch plan voor de toekomst te maken. In feite bombardeert hij daarmee de lezer tot leider van zijn eigen toekomst. Dit leiderschap sluit aan bij wat hij eerder in het boek heeft gezegd over het belang van onderwijs. Gedurende een zeer groot deel van ons leven, van basisschool tot en met professionele carrière, spelen naast kennis- en technische machinevaardigheden, vooral vier mensvaardigheden een rol: creativiteit, speelsheid, ondernemingszin en communicatie. Precies die vaardigheden heb ik in het bovenstaande opgepikt en behandeld.

De uitdaging voor ons als dragers van het systeem, is het structureel investeren in menselijke vermogens, welke rol we ook hebben. Immers, we komen als samenleving sterker te staan als we regelmatig bereid zijn van rol te wisselen en ons in te leven in de ander en het andere. Als we als leerlingen initiatief durven nemen en ondernemerschap tonen, als we als leraren vragen durven stellen en we als leiders ons laten inspireren door innovatieve ideeën uit het werkveld. Als we daar rust en ruimte voor creëren, is er inderdaad plaats voor optimisme.

⁶⁷ Het is precies die pijn, die voelbaar wordt in de genoemde programma's van 'Dreamschool', '100 dagen voor de klas' en 'Klassen' die deze programma's tot meesterstukjes maken. In Dreamschool staat de pijn van de leerling centraal en met name diens voortdurende commitment aan hem of haar zelf gestelde doelstellingen. In '100 dagen voor de klas' staat de pijn van twee startende docenten centraal die een experiment met zichzelf uitvoeren door in 100 dagen erachter te komen wat lesgeven op een middelbare school inhoudt en of zij daar eventueel voor geschikt zijn. In 'Klassen' worden leerlingen uit Amsterdam Noord in groep 8 van het basisonderwijs en studenten op het VMBO gevolgd. Duidelijk wordt dat de moeilijke sociale omstandigheden van hen bepalend zijn voor hun houding en gedrag (op school) en hun (nabije) toekomst. Maar: in alle drie de programma's wordt de pijn van de zichtbare kwetsbaarheid van alle betrokkenen in beeld gebracht en besproken.

⁶⁸ Jo Caudron (2019) De wereld is rond; een optimistisch masterplan voor de transformatie van business en maatschappij. Uitgeverij Pelckmans Pro, Kalmthout (BE).

5. AARDEN EN GRONDEN

'Slechts' 7 jaar na het verschijnen van het rapport van de Club van Rome 'Grenzen aan de groei' (1972) verscheen het boek 'Het principe verantwoordelijkheid' van de Duitse, joodse, filosoof Hans Jonas⁶⁹. Daar waar de Club van Rome waarschuwde voor de grenzen van de exponentiële groei van onze productie en consumptie, aangedreven door natuurwetenschappelijke kennis en technologie, daar waarschuwde Jonas voor het ontbreken van een passende ethiek om binnen te dringen in wetenschap en technologie, die hij aanduidt als 'de sfeer van het maken' (homo faber). Zijn zogenaamde *heuristiek van de vrees* vormt de basis voor een nieuwe ethiek, die zich baseert op het leven, het zijn, de ontologie. Hierin is niet alleen het menselijk goede nastrevenswaardig, maar ook het goede van de niet-menselijke dingen. Die vrees moet ons bewustmaken van de effecten van ons handelen op de langere termijn en op de effecten ervan op de wereldschaal. Zonder die bewustwording en een ontbrekende waardering voor de natuur en de medemens dreigt het gevaar dat de mensheid een einde aan zichzelf maakt. Precies waarvoor de Club van Rome ons met empirisch bewijs waarschuwde. De nieuwe ethiek roept dus op tot handelen waarvan de gevolgen niet in strijd zijn met de duurzaamheid van echt menselijk handelen op aarde. Een ethiek dus die de kwetsbare relatie met de natuur en onze medemens erkent. Daartoe is het belangrijk dat we leren begrijpen onderdeel van de natuur te zijn en dat natuurbeleid en het ontwikkelen van een natuurvisie kerntaken van overheidshandelen behoren te zijn. Tegelijkertijd ligt er een verantwoordelijkheid bij onszelf, om te begrijpen hoe wij onderdeel van de natuur zijn en wat we daar samen aan kunnen doen om ons beter tot haar te verhouden. Burgerschapsvorming is nodig in een nooit eindigend proces van bewustwording. Op die manier kunnen we ook een gevoel ontwikkelen voor de plaats waar we leven en kunnen we ons verantwoordelijk voelen voor wat er in onze enge en brede omgeving in gang kan worden gezet. Het proces van groeiende bewustwording zet zich in materiële en organisatorische zin door in wat we 'aarden en gronden' hebben genoemd.

⁶⁹ In 1979 verscheen bij Insel Verlag in Frankfurt am Main het boek *Das Prinzip Verantwortung* met de veelzeggende ondertitel *Versuch einer Ethik für die technologische Zivilisation*. Pas in 2011 verscheen hiervan de vertaling bij uitgeverij IJzer in Utrecht, voorzien van een voorwoord van voormalig denker des Vaderlands René ten Bos.

Maar dat heeft een lange voorgeschiedenis en daarvoor grijpen we terug op het gedachtengoed van de cultuurfilosoof, Peter Sloterdijk. In 1998 verschenen van zijn hand de eerste twee delen van de trilogie 'Sferen', getiteld 'Bellen' en 'Bollen'. Zes jaar later verscheen het derde deel 'Schuim'⁷⁰. Sloterdijk heeft daarin op onnavolgbare wijze geprobeerd de mens en zijn geconditioneerdheid op de as van tijd en ruimte te vatten. Meestentijds aan de hand van kunstobjecten en -voorwerpen. Hij laat zien hoe de mens zich heeft opgewerkt vanuit een primitieve symbiose van een onscheidbare twee-eenheid in een binnenruimte (pre-moderniteit), via een wereldhistorisch handelen in de buitenruimte (moderniteit) naar de afbraak van de ronde wereld, waaruit de mens met een boodschap is verdwenen en waarin alleen nog maar sprake is van een ingewikkeld stelsel van informatiestromen die leiden tot willekeurige schuimophopingen (huidige tijd). Anders gezegd: via een bezielde en besloten twee-eenheid (Bellen), via een actieve zelfsturing over de wereld (Bollen) naar een onbezielde buiten waarin het binnen zich niet meer herkent (Schuim). Schuim kenmerkt zich door veel dynamiek en weinig vorm. En dat is precies wat Sloterdijk laat zien. We leven in een tijd waarin alles met elkaar samenhangt en die multifocaal, multiperspectivisch is georganiseerd. Een tijd waarin ruimten zich vormen rond principes als gelijkwaardigheid, zelfbestuur en zelfbestemming. Bij eerste lezing van de trilogie bekruipt je het gevoel van een zekere neerslachtigheid. Is alles dan schuim, leven we in een zelf-geconstrueerde bubbel en is er dan niets dat ons kan inspireren? Maar net zoals de theorie van de Spiral Dynamics⁷¹ ons voorhoudt, bevat ook de huidige tijd elementen uit het verleden, elementen van de Bollen en de Bellen. Alleen die worden in getransformeerde vorm opgenomen in het nieuwe tijdperk van Schuim. Wat zien we dan? Wat we zien is dat positieve krachten zich bundelen tot nieuwe horizontaal verbonden gemeenschappen – netwerken – die gebruikmaken van elkaars kwaliteiten, van de technologische mogelijkheden, maar altijd vanuit een verbondenheid met de grond waarop zij leven en de aarde die zij bewonen. Het is dus de vraag of het Schuim van Sloterdijk voor de komende tijd nog een passende metafoor zal blijken te zijn, of dat we op zoek moeten naar een nieuw toekomstbeeld, waarin individualiteit en collectiviteit meer in balans zijn. En dat laatste is het meest waarschijnlijk.

⁷⁰ Peter Sloterdijk (1998, 2004) *Sferen*. Uitgeverij Boom, Amsterdam.

⁷¹ Zie Don Beck en Christopher Cowan (2014) *Spiral dynamics; waarden, leiderschap en veranderingen in een dynamisch model*. Uitgeverij Altamira, Haarlem.

Een verdere verdieping in het denken over feitelijk bestaande netwerken, netwerken die geland zijn, maakt duidelijk dat deze gekarakteriseerd worden door een grote mate van gemeenschapsgevoel dat gevoed wordt door specifieke waarden over wat 'goed' is. En vooral omdat bestaande organisaties en instituties niet goed in staat zijn om de complexe opgaven op een betrokken en flexibele wijze te bekijken en op te lossen. Daarom besluiten we dit boek met een paar casestudies gebaseerd op interviews met 'founders' van vernieuwingsinitiatieven, die de kracht van netwerken illustreren. Een op het gebied van ecologisch wonen en een ten aanzien van nieuw ondernemen. In hoeverre zijn deze netwerken op te vatten als niches ten opzichte van dominante regimes? Blijven het niches, gaan ze de dominante regimes vervangen of vormen ze alleen maar een inspiratiebron voor bestaande regimes?

5.1 Ontdekking van de natuur

Laatst las ik een krantenartikel waarin een pleidooi werd gehouden om kinderen zonder toezicht buiten te laten spelen en dan met name in de natuur⁷². Uit wetenschappelijk onderzoek kwam naar voren dat niet alleen de fysieke gezondheid (gewicht, spieren, weerstand) zou toenemen, datzelfde zou ook gelden voor de mentale gezondheid (concentratie, rust) en de kwaliteit van het spel (creativiteit, concentratie, samenwerking). Dat deed mij terugdenken aan mijn eigen natuurervaringen op jonge leeftijd. Maar ook de vragen 'hoe staan we er nu voor' en 'wat betekent dat voor de toekomst' drongen zich nadrukkelijk aan mij op. Hoe komt het dat de natuur uit beeld is geraakt, maar vooral ook: hoe kunnen we natuur weer een rol van betekenis laten spelen in ons leven? Want: wat voor kinderen geldt, geldt voor ons allemaal.

Als stadsjochie voetbalde ik op straat, in de speeltuin, zwierf met vriendjes over het zandland, bouwde daar hutten en ontdekte bijzondere paddenstoelen op de grond die een decennium later een ziekenhuisbestemming kreeg. In de zomerse weekenden fietste ik met mijn ouders en zus naar het Amsterdamse bos en we brachten daar onze tijd door met lezen en spel. Later was het fietsen geblazen naar de volkstuin aan de Amstel, waar we een stuk weiland omtoverden tot een prachtige bloementuin, met perkjes groenten, vruchten en kruiden. Zogezegd: handen in de grond, zon op de blote bast en daarna een geïmproviseerde barbecue op een krakkemikkige stellage van stenen, planken en een oud wasrek dat dienst deed als rooster. Zo leerde je spelenderwijs zaaien, onderhouden, oogsten en proeven, want er gaat niets boven zelf verbouwd voedsel. Aandacht voor de gewassen liep parallel met het genieten van de schoonheid van de natuur: van bewondering voor de slimme groeiwijze van bonen tegen schuine stokken op, tot aan het genieten van streepjes warm zacht licht van de ondergaande zon die zich door de treurwilg langs de sloot heen wurmde en neerstreek op ons gezicht. Kortom, ik heb op redelijk korte afstand veel kunnen buitenspelen in wat ik 'natuur' noem en ik denk ook dat het me in meerdere opzichten goed heeft gedaan.

⁷² Wessel Ganzevoort in Trouw van 11 juni 2019 'Geef je kinderen de ruimte om zonder toezicht buiten te spelen'.

Als ik naar de huidige tijd kijk, is die min of meer avontuurlijke natuurbeleving bij veel jongeren afwezig. Ouders zijn bang dat hun kinderen buiten op straat iets overkomt en kinderen storten zich grenzeloos op de social media. De natuur met z'n onverwachtheden, schoonheid en bijzonderheid lijkt verder weg dan ooit. Sterker nog: volwassenen en in hun kielzog de kinderen zijn vervreemd geraakt van de natuur: "*Een perenijsje eten is toch net zo gezond als het eten van een peer?*" Als we het in visies en beleidsdocumenten hebben over leefbaarheid en gezondheid – en in heel veel gemeenten zijn dat de kernwaarden – dan staat ons huidige gedrag daar haaks op. Weinig beweging, weinig groen, weinig tuin, weinig kennis van voedsel en voedselbereiding, weinig fysiek en sociaal contact met de buitenwereld zijn kenmerken van ons overgeorganiseerde en -genormeerde leven. Bereikbaarheid en zichtbaarheid zijn de normen van de informatiesamenleving waarin we leven. Niet alleen de 'wilde natuur' is verder weg dan ooit, want je overgeven aan omstandigheden die je niet kent komt neer op risico nemen en dat maakt ons angstig en onzeker. Ook de natuur op steenworp afstand houden we buiten ons, want we hebben geen tijd voor onderhoud en beheer. Zelfs de gecultiveerde natuur dichtbij – die van op ons bord – is ons vreemd en dat willen we liever zo houden. Immers: wat niet weet, wat niet deert...

Ons land bestaat uit groeiend stedelijk gebied en intensieve landbouw. De erdoorheen gevlochten en tussenliggende stroken groene natuur, waaronder datgene wat we een korte periode *Ecologische Hoofdzone* hebben genoemd, hebben een geringe omvang en daardoor weinig substantiële waarde voor alles wat leeft en bloeit. Dat verklaart onder meer de afnemende biodiversiteit. In deze dualiteit van stad en intensieve landbouw hebben we de natuur niet alleen in omvang gededuceerd, maar ook gereduceerd tot commodity met een overduidelijke nutsfunctie. Zo verliest voedsel steeds meer het karakter van een natuurproduct en krijgt het steeds meer het karakter van een nutriënt uit de voedingsindustrie. Voedsel wordt ontdaan van rituelen, tradities, vakmanschap, betekenis en gevoel van dankbaarheid dat de aarde ons deze producten schenkt. Als we de verbinding met de productie willen herstellen, zullen we anders tegen de natuur moeten gaan aankijken. Niet meer als heerser en ook niet altijd meer als beheerder van de natuur, maar vanuit een besef dat we zelf deel uitmaken van de natuur en dat we vanuit die terughoudendheid er goed aan doen de natuur de (wilde) natuur te laten.

Dat is wat Bram van de Klundert *naturalisering* noemt: de mens begrijpen als onderdeel van de natuur en vandaaruit de vraag stellen hoe we met ons gezamenlijk erfgoed en onze hulpbronnen verstandig kunnen omgaan⁷³. Dit reflectieve bewustzijn is in de samenleving weliswaar groeiend en veel burgers zijn ook lid van een natuurorganisatie, maar er zijn nog te weinig handelingsperspectieven. Dat heeft gedeeltelijk te maken met het feit dat de overheden nog weinig aan natuurvisie en natuurbeleid hebben gedaan. Deels komt het omdat burgers zich nog onvoldoende bewust zijn van hun kracht om zich te verenigen rond een 'natuurlijke opgave', c.q. de inrichting van een natuurlijk gebied dat hen en hun omgeving inspireert en geluk brengt.

Op grond van mijn eigen jeugdervaringen en ondersteund door wetenschappelijk onderzoek pleit ik voor de (her)ontdekking van de natuur in z'n diversiteit en pluriformiteit als bron van stedelijke leefbaarheid en gezondheid. Dat vereist een samenhangend ecologisch bewustzijn bij burgers en overheid. Burgers zorgen voor energie in de samenleving en voor duurzame vitaliteit ervan. Zij moeten open ruimte claimen voor initiatieven, daarbij geholpen door een krachtige en professionele overheid. Een overheid die in relatie daarmee het publieke belang weer voorop stelt door burgerschapsvorming te stimuleren. We kunnen denken aan heel uiteenlopende en in de versukkeling geraakte activiteiten zoals: leren goed te bewegen; leren de natuur te kennen; de oorsprong van voedsel te kennen en leren te koken⁷⁴.

⁷³ Bram van de Klundert (2013) Op zoek naar onze natuur; perspectieven voor wildernis. Innovatienetwerk, Utrecht.

⁷⁴ Voor alle duidelijkheid, burgerschapsvorming is meer en heeft wat mij betreft ook betrekking op het leren aangaan van relaties en deze te onderhouden, het leren verantwoordelijkheid te nemen en zelfstandig ontwikkelen van menings- en oordeelsvorming, het respectvol omgaan met verschillen en het leren oplossen van conflicten.

5.2 Topophilia

'Plaats' is een centraal begrip in de geografie en is via de geografie ook in het discours van de hedendaagse gebiedsontwikkeling beland. In de branding en marketing van steden is de factor 'plaats' van groot belang en vormen de aantrekkelijke plaatskenmerken vaak de belangrijkste succesvoorwaarden voor steden in hun concurrentie met andere steden om bijvoorbeeld bedrijven binnen te halen. In technische termen wordt dan van *placemaking* gesproken. Men doelt daarbij op die maatregelen die overheden en andere belanghebbende actoren nemen om in de bijzondere culturele kenmerken van de 'plaats' te investeren⁷⁵.

Placemaking is nauw verbonden met het begrip *sense of place*, ofwel plaatsgevoel. Het bijzondere gevoel dat van een bepaalde plaats uitgaat. Anders geformuleerd: het effect dat van deze plaats uitgaat op de mens. Veel adviseurs op het gebied van ruimtelijke ordening wijzen bijvoorbeeld op de nauwe verbinding tussen de openbare ruimte en de gebruikers ervan. Dat kunnen parken, pleinen, stadstuinen of zelfs hele buurten of wijken zijn. Die verbinding van gebruikers en de betreffende plaats draagt bij aan het geluk en welzijn van haar gebruikers. Waarom placemaking en *sense of place* steeds belangrijker worden bij de ontwikkeling van een gebied, is omdat de oude manier van ruimtelijke ordening en de daarmee verbonden hiërarchische verhouding tussen overheid en burgers worden doorbroken. Zo wordt er niet een strak omlijnd ruimtelijk ontwerp op het stadskantoor gemaakt, maar maken de gebruikers zelf een plek waar men zich thuis voelt. Immers, de gebruikers zijn de experts over het gebruik. Andere uitgangspunten zijn bijvoorbeeld: samenwerking met een grote diverse groep belanghebbenden; doorzetten ook als gezegd wordt dat het niet kan; onderzoeken vanuit verschillende perspectieven en met verschillende middelen; visieontwikkeling met een korte en lange termijn; maken van dubbele functies en combinaties; begin met quick wins (klein, snel, goedkoop, energie opleverend); geld volgt de visie; je bent nooit klaar en beheer is 80% van het succes; dialoog is essentieel. Het lijkt erop dat de nieuwe Omgevingswet zich meer dan de voorafgaande wetten op de ruimtelijke ordening heeft laten inspireren door deze uitgangspunten. Twee uitgangspunten staan in het nieuwe denken over de omgeving centraal: de rolsverwisseling tussen overheid en burger, en de gewijzigde visie op ruimte en plaats. De overheid komt steeds meer te verkeren in de rol van facilitator van burger- en ondernemersinitiatieven, in plaats van dat zijzelf bepaalt wat waar moet komen en hoe dat moet worden gerealiseerd.

Dat betekent in houding en gedrag: luisteren, meedenken, alternatieven aandragen, kortom: mogelijk maken. Het tweede uitgangspunt is op het eerste oog wat abstracter. Stond voorheen de inrichting van de ruimte centraal met een afgewogen spreiding van functies en voorzieningen, tegenwoordig wordt meer aandacht besteed aan de intrinsieke kwaliteiten van de plaats, uiteenlopend van fysieke kenmerken (bodem, vegetatie, waterloop) tot sociaal-culturele kenmerken (de geschiedenis en cultuur-historische betekenis van het gebied, de aantrekkelijkheid van de ligging ten opzichte van de omgeving, het plaatsgevoel). Daarmee komt ook de kwaliteit van leven centraal te staan, tot uitdrukking komend in gezondheid en fysiek welbevinden. In plaats van het uit de grond stampen van grote hoeveelheden weinig gedifferentieerde woningen, tot stand gebracht door toedoen van één projectontwikkelaar die een maximale opbrengst weet te realiseren voor zichzelf, doen zich plots andere mogelijkheden voor, qua ruimtelijke inrichting, financiering en fasering. Groepen verbonden burgers worden opdrachtgever en organiseren vanuit een eigen plaatsgevoel het proces van ontwerp, uitvoering en beheer.

Met de Omgevingswet in ons hoofd krijgt het plaatsbegrip een nieuwe lading, die teruggrijpt op het gedachtegoed van de humanistische geografie⁷⁶. Veel geciteerd auteur is de van oorsprong Chinees-Amerikaanse hoogleraar, Yi-Fu Tuan. In zijn boek '*A Study of Environmental Perception, Attitudes en Values*' onderzoekt hij de liefde voor de plaats⁷⁷ door verschillende culturen in verschillende tijdvakken met elkaar te vergelijken. Steeds met als inzet het kunnen begrijpen van onze relatie tot de aarde. Die relatie definieert hij wat scherper door te bekijken hoe wij onze leefwereld percipiëren, wat onze houding en onze waardering is. Het gaat daarbij zowel om de fysieke kanten van de leefwereld als de sociale. De affectieve relatie van ons tot de leefwereld laat zich niet direct kennen, maar moet langzamerhand worden begrepen.

⁷⁶ In de jaren '70 van de vorige eeuw kwam deze stroming op als antwoord op de positivistische, kwantitatieve wetenschapsopvatting. De werkelijkheid is niet een gegeven maar een constructie door voortdurende interpretatie van het subject. De humanistische geografen richtten zich dus op de betekenisvolle sociale realiteit. Ze wilden doordringen tot de alledaagse leefwereld van mensen. Kernvraag is: hoe interpreteren mensen hun omgeving? Zie bijvoorbeeld Ben de Pater en Herman van der Wusten (1996) *Het geografische huis; de opbouw van een wetenschap*. Uitgeverij Coutinho, Bussum.

⁷⁷ Yi-Fu Tuan (1974) *Topophilia; A Study of Environmental Perception, Attitudes en Values*. Columbia University Press, New York.

⁷⁵ Zie bijvoorbeeld Sako Musterd en Zoltán Kovács (eds.) (2013) *Place-making and Policies for Competitive Cities*. John Wiley & Sons, Ltd. Oxford.

Deze ontvouwt zich als het ware. Zo is de aarde, onze leefwereld, niet slechts het geheel van gebouwde en onbebouwde omgeving, maar zij betekent wat voor haar bewoners, en niet alleen in economische zin. Kennis van het gebied, schoonheid van de natuur, onze fysieke afhankelijkheid van haar en de betekenisvolle inrichting van het gebied leiden allemaal tot een speciaal gevoel voor die plaats. De liefde voor de plaats: topophilia.

Dit uitstapje naar de theorie van de geografie is nodig om de betekenis van de Omgevingswet beter te kunnen duiden. Doordat die het initiatief bij de burgers legt, kunnen deze zelf invulling geven aan het gebied waar ze in (gaan) wonen en leven. Op die manier ontwikkelt zich dus een relatie tussen mens en (natuurlijke en sociale) omgeving, die meer is dan de optelsom van de delen. Zo'n gebied krijgt letterlijk betekenis en zo kan er zich een innige relatie ontwikkelen tussen mens en omgeving (aarde/natuur).

De liefde voor plaats kan in onze tijd nog vanuit een ander perspectief worden bekeken. De fysieke omgeving reageert steeds vaker en heftiger op ons liefde-loze gedrag. Steeds regelmatigiger zegt de aarde 'nee' tegen uitputting, uitbuiting en vervuiling. Met name de environmentalisten (klimaatwetenschappers, milieuactivisten, groene partijen, etc.) komen met bewijzen en proberen overheid, ondernemers en burgers ervan te overtuigen liefdevoller om te gaan met de natuur. De Omgevingswet is een – weliswaar ingewikkeld – vehikel om dat mogelijk te maken. De erin besloten nieuwe aandacht voor gezondheid in visie, planvorming, uitvoering en beheer getuigt daarvan. Ook vanuit deze milieu-invalshoek en bezien vanuit gedrag wordt dus opgeroepen tot een liefdevollere relatie tot de plaats waarin wij leven en wonen en ná ons onze kinderen.

5.3 Nieuwe stad, nieuw organiseren

Onze samenleving staat onder druk. Dit wordt nergens zo duidelijk zichtbaar als in onze grote en middelgrote steden. Beleidsmakers reageren daar verschillend op. Zij volharden ofwel in de oude, bekende recepten van 'meer van hetzelfde', of zij slaan door in een 'technisch optimisme' met schitterende vergezichten op de 'smart city' van de toekomst. Wij pleiten voor een andere, meer organische manier van kijken naar de stad.

We hebben landelijk te maken met een groot woningtekort en veel gemeenten zijn zich daardoor gaan focussen op het realiseren van grote kwantitatieve 'taakstellingen'. Hiermee dreigt het gevaar, dat het gecreëerde woon- en leefklimaat niet aansluit bij de behoeften van deze tijd: het leven in een aantrekkelijke woonomgeving dat het predicaat 'duurzaam' verdient⁷⁸. Iets anders geformuleerd: in deze gemeenten neemt de spanning tussen bouwen en wonen toe. Kwantiteit gaat boven kwaliteit. Deze onwenselijke ontwikkeling komt voort uit een achterhaalde planningskijk op de stad en de ontwikkeling van de stad. Om dit te verduidelijken, heb ik het tamelijk recente boek van Richard Sennett 'Stadsleven' uit 2018 er nog maar eens op nagelezen. Vanuit zijn lange ervaring als planoloog aan het beroemde MIT in Boston schetst hij een doorkijkje naar een mogelijke toekomst voor de stad⁷⁹. Hoe mensen willen leven zou volgens hem moeten worden uitgedrukt in hoe er wordt gebouwd. Daarmee raakt hij aan een belangrijk onderscheid tussen de stad als *cité* (de stad als mentaliteit en bewuste beleving) en de stad als *ville* (de stad als fysieke plaats). Beide moeten in elkaar passen. Wat kunnen we hiervan leren nu we constateren dat het *cité*-aspect uit beeld verdwijnt en het *ville*-aspect – mogelijk uit nood geboren – vanuit een tamelijk rationele planningstijl weer ingang dreigt te vinden?

⁷⁸ Hoewel er veel over 'duurzaamheid' wordt gesproken, is niet altijd duidelijk wat eronder wordt verstaan. Voor mij heeft duurzaamheid drie componenten: een fysieke, sociale en mentale. Fysieke duurzaamheid heeft te maken met continue aandacht voor de verscheidenheid van levensvormen, de interactie daartussen en de condities waaronder. We kunnen denken aan energieneutraliteit, biodiversiteit, cradle to cradle, etc. Sociale duurzaamheid verwijst niet alleen naar de aandacht voor de verscheidenheid van mensen en leefwijzen, de betrokkenheid op elkaar en de condities die daarop van invloed zijn, maar vooral op de borging ervan voor de lange termijn. Bij mentale duurzaamheid gaat het om het ontwikkelen van een hoger bewustzijn door de samenhang van dingen te zien en oog te hebben voor de veelsoortige effecten van ons handelen op de omgeving en in de tijd.

⁷⁹ Dit boek vormt het laatste deel van een trilogie. Deel 1 is getiteld 'De ambachtsman' en handelde over ambachtelijkheid (afstemming tussen hoofd en handen, geest en lichaam). Deel 2 'Samen' laat zien dat samenwerking de sleutel is voor het leveren van goed werk.

Stedenbouw en planning kennen inmiddels een lange traditie waarin de maakbaarheid van de stad een rode draad vormt via rationele planning, functioneel ontwerp en kwantitatieve sturing. Eenduidigheid, eenvormigheid en eenkennigheid staan daarin centraal. Maar is dat de stad van de toekomst, past zo'n aanpak nog bij deze tijd van complexiteiten, onzekerheden en meerduidigheid? Met Sennett ben ik van mening dat dat niet zo is. De stad van de toekomst wordt niet meer ontworpen vanachter de tekentafel. De stad heeft niet primair de functie van het herbergen (opbergen) van mensen. De kernvraag is hoe de stad de ervaringswereld van de mens kan verrijken.

Jane Jacobs stelde al in 1961 dat stedelijke vormen langzaam, stukje bij beetje ontstaan door ervaring in het gebruik⁸⁰. Daar past niet alleen een bepaalde wijze van ruimtelijk ontwikkelen bij, maar dit vraagt ook een andere rol van de overheid. Wanneer het aansluiten bij menselijk gedrag centraal komt te staan, is er geen sprake meer van een monopolie van de overheid op de inrichting van de stad. Als de stadsplanning aansluit bij de ervaring en het voelen van het gebied, lokale kennis wordt benut en de overheid een luisterende en uitnodigende houding aanneemt, dan zijn de voorwaarden aanwezig voor een levende stad met een open einde, waarin cité en ville – wonen en bouwen – op elkaar aansluiten. In zo'n constellatie staat niet het stedenbouwkundige plan centraal en zijn de planologen niet dienstbaar aan de projecten en het geld, maar werken partijen vanuit het woonbelang samen aan ontwikkeling en beheer van de stad. Zo'n coproductie is geen vlot en soepel verlopend proces, maar werkt als schuurpapier waardoor steeds de noodzaak gevoeld wordt om wederzijdse weerstanden te overwinnen. Creativiteit en flexibiliteit op basis van gelijkwaardigheid zijn ingrediënten om op een onderzoekende wijze samen die weerstanden te overwinnen. Voor samenwerking is geen consensus nodig, maar wel *socialiteit*, zoals Sennett dat noemt. Het samen aan iets werken, aan een stad die betekenis heeft.

Ergens in het boek wordt gesproken over de 'goede stad'. Daarin ligt onmiskenbaar een ethisch oordeel besloten, maar ook een verwijzing naar ecologische duurzaamheid. Gebaseerd op de ervaring van het gebied en de betrokkenen vinden het onderzoeken en ontwikkelen van de stad plaats in voortdurende dialoog, die wordt gekenmerkt door oprechtheid en een persoonlijke, verdiepende belangstelling voor elkaar.

De goede stad is ook een stad waarin natuur en het door de mens gemaakte naadloos in elkaar overgaan. Geen abrupte grenzen, maar met geleidelijk verloop en meer gemengd dan gescheiden. Steden van de toekomst en stadswijken moeten zorgvuldig worden gecultiveerd. Het maken van een masterplan en het planten van onveranderlijke onderdelen daarbinnen voldoet niet meer. De stad van de toekomst is dus niet meer een mechanisch ontworpen geheel van strak afgegrensd wijken, maar een meebewegend organisme, een collage van open en poreuze elementen, waarin steeds sprake is van (fysieke en sociale) openheid naar de omgeving. Voor de overheid staat niet langer de controle op de strakke uitvoering van het plan centraal, maar de coördinatie van diverse activiteiten. Activiteiten waarin burgers die zelf verantwoordelijkheid willen nemen voor hun leefomgeving een rol krijgen en nemen. Burgers ontwikkelen zich zo tot locatie- en gemeenschapsbewuste 'interviduen'⁸¹.

Zo worden bouwen en wonen weer dichterbij elkaar gebracht en kan op een hele andere manier over 'smart cities' worden gesproken. Niet een stad die alleen maar vol aanbodgestuurd technisch vernuft zit, maar een stad waarin de technologie ten dienste staat van de behoeften en ervaringen van mensen. Of we het nu hebben over energie, zorg, veiligheid of mobiliteit. Dat er nog veel water naar de zee moet stromen om ville en cité op elkaar te enten is duidelijk. Gemeentelijke overheden worstelen in dubbel opzicht. Ze staan voor een grote kwantitatieve 'taakstelling' en gaan nog steeds uit van een centraal-sturende rol in het beleids- en uitvoeringsproces. Maar ook burgers zijn terughoudend en aarzelen om initiatief te nemen. Enerzijds om hun primair consumerende rol in te ruilen voor een productieve. Anderzijds omdat het resultaat van hun inspanningen ongewis is, mede vanwege de duur van het hele proces. En toch... er is beweging in beide kampen. Er zijn ideeën en er wordt op meerdere plekken in het land geëxperimenteerd met duurzame concepten.

⁸⁰ Zie Jane Jacobs (1961) *Death and life of great American cities*. Vintage books, New York.

⁸¹ Naar Henk Oosterling (2016) *Waar geen wil is, is een weg; doemdenken tussen Europa en Japan*. Boom Uitgeverij, Amsterdam.

5.4 Waardennetwerken: meer dan samenwerking alleen

We weten al heel lang dat de mens gericht is op samenwerking, vooral in de eigen sfeer. En toch weten we ook dat samenwerking geen vanzelfsprekendheid is. Te vaak zien we dat het om schijnsamenwerking gaat (wel de intenties delen, maar niet samen weten te concretiseren) of om eilandsamenwerking (er is een werkbare structuur, maar de partners blijven de hoofdmoot van hun activiteiten buiten het samenwerkingsverband uitvoeren)⁸². Het resultaat is in elk geval dat er geen sprake is van sterke netwerken. Waar komt dat door en welke waarden en principes liggen ten grondslag aan sterke netwerken?

Schijnsamenwerking en eilandsamenwerking hebben alles te maken met de manier waarop wij ons werk organiseren en hoe wij tegen de werkelijkheid aankijken. Onze samenleving evolueert snel van een op sociaal-economische productie gerichte maatschappij naar een dienstverlenende informatiesamenleving. Van gestandaardiseerde productieprocessen verschuiven we naar contextafhankelijke opgaven. Gestandaardiseerde productieprocessen blijken goed te werken binnen een hiërarchische, naar taken en functies, ingedeelde structuur. En waar deze situatie nog aan de orde is, is er niets mis mee dit voorlopig te continueren. Maar we zien om ons heen dat in veel werkvelden en organisaties zo'n benadering contra-productief is. Dat heeft deels te maken met de complexiteit en schaal van de problemen, deels met een verschuiving in macht en middelen. Was voorheen de overheid vaak sturend, mede op grond van kennis en financiële middelen, steeds vaker wordt duidelijk dat niet alleen de overheid en ook niet alleen de markt in staat zijn om complexiteit terug te dringen tot de essentie en tot overzienbare verhoudingen. De netwerksamenleving doet haar intrede, nieuwe initiatieven, bewegingen en partijen verschijnen ten tonele en met hen moeten verantwoordelijkheden en bevoegdheden worden gedeeld. Ook al weten we nog niet vaak hoe en met welk succes. Met andere woorden: de transitie beperkt zich niet alleen tot werk, maar hangt samen met een veel bredere en diepere 'omslag' in de samenleving: 'van zorgen voor naar zorgen dat'; van 'afhankelijkheid via zelfredzaamheid naar samenredzaamheid'; 'van eigen koker eerst naar integrale opgave', etc. We zitten nog middenin de fase van verkennen en ontwikkelen, en durven nog niet vaak genoeg macht, positie en middelen met anderen te delen. Vertrouwen in elkaar hebben en voortbouwen op elkaars expertises vraagt tijd en hangt samen met het ontwikkelen van netwerkbewustzijn en netwerkbekwaamheid. Aan welke zaken kunnen we dan denken?

⁸² Pieterjan van Delden (2009) laat zien dat beide varianten in de ketensamenwerking ten aanzien van de publieke dienstverlening helaas maar al te vaak voorkomen.

Allereerst zijn netwerken vaak gericht op transitie en gaat het ze niet om 'piecemeal engineering' maar om robuuste opgaven.

Vanuit een heldere en inspirerende visie, gekoppeld aan pragmatische organisatie-, en werkvormen kunnen complexiteit, onzekerheid en snelle verandering worden aangepakt. Steeds gericht op het creëren van maatschappelijke waarde voor anderen. Om dit te bereiken is inzicht in kwaliteiten en potenties van mensen essentieel, omdat de mens centraal staat. Daarbij past een transparante en flexibele cultuur van verantwoordelijkheid dragen en nemen. Dit alles op basis van gelijkwaardigheid. Sturing op verbinding en betrokkenheid passen bij zo'n netwerkorganisatie. Besluitvorming berust op consent (instemming) in plaats van consensus. Essentieel voor netwerkorganisaties is dat het leerproces centraal staat, als partijen samen het lege veld betreden en het voor ieder even spannend is vorm te geven aan iets wat nog onbekend is of niet bestaat.

Het collectief creëren van waarden, het vergroten van schakelvermogen en partnerschap, het besef van contextafhankelijkheid en het vergroten van de gunfactor zijn belangrijke elementen voor een andere kijk op de werkelijkheid en op het vergroten van het veranderend vermogen van organisaties⁸³. Ik ben wat verder de praktijk ingedoken om zelf uit te zoeken of ik deze 'kritische succesfactoren' terug heb kunnen vinden in Ecodorp Boekel⁸⁴. Het gaat om een gemeenschap in het oosten van de provincie Noord-Brabant, die ik sinds de oprichting al jaren geleden intensief volg. Met als bijzonder hoogtepunt voor de bewoners: de oplevering van de eerste woning op 20 oktober 2020. Naar verwachting zal in augustus 2021 de laatste woning worden opgeleverd. Heel kernachtig geformuleerd is het doel van het Ecodorp 'het creëren van een duurzaam leven in verbinding'. In fysieke zin bestaat de gemeenschap uit 36 klimaatadaptieve en klimaatpositieve huurwoningen, inclusief 6 mantelzorgwoningen, een buurthuis, een kennis- en educatiecentrum, een eigen voedselvoorziening, energievoorziening, ecologische waterzuivering en ruimte voor

⁸³ Platform 31 heeft verkennend onderzoek gedaan met de titel "Organisatienetwerken van waarde" (2020) naar een vijftal vooraf geselecteerde organisatienetwerken met de vraag wat de waarde van deze organisaties is, welke vorm ze hebben, hoe ze functioneren en op welke wijze ze gelegitimeerd zijn. Belangrijkste motief om het netwerk op te richten is de ervaren systeemproblematiek. Verder zien de oprichters de netwerken als logische voortzetting van de transformatie zoals die in veel publieke domeinen al is ingezet. Verder groeien de netwerken organisch, vanuit de opgave, haken partijen af en aan al naargelang wat op dat moment nodig is. Goed relatiebeheer is essentieel, vindt plaats op grond van 'zachte sturing', persoonlijke relatie en werken aan 'goede' inhoud. Werken op grond van gezond verstand en in kleine stapjes is kenmerkend voor de werkwijze. Soms kan de financiering bindmiddel zijn voor het functioneren van het netwerk. De rol van de gemeente is wisselend. Wat de relatie met de gemeente moeilijk maakt is de dubbelrol: financier en opdrachtgever, maar ook meedenker en mede-uitvoerder. Dat vraagt nogal wat aan takt en strategisch vermogen van de netwerkpartners.

⁸⁴ Met name gebaseerd op een interview met de founder van het Ecodorp, Ad Vlems op 19 maart 2021.

ondernemen. Kortom, alle condities zijn aanwezig voor een open gemeenschap met de eigen bewoners, de buurtgenoten en de gasten van buiten. In sociaal opzicht streeft de gemeenschap naar een demografische afspiegeling van de samenleving met speciale aandacht voor een zestal meer hulpbehoevende leden van de gemeenschap. Het opzetten en organiseren van een gemeenschap als Ecodorp Boekel vraagt continue aandacht, juist omdat de ontwikkeling vanuit de participanten zelf moet komen. Ik doel op de holocratische besluitvormingsprocessen, het onderhoud en zelfs het bouwproces, dat deels uitbesteed (commercieel en met veel vrijwilligers uit de hele wereld!), maar deels ook inbesteed is aan de leden van Ecodorp zelf.

Deze contextbeschrijving in vogelvlucht zegt al iets over de kernwaarden en de onmisbaarheid hiervan als bindmiddel voor een nieuwe gemeenschap. Die waarden zijn samen te vatten in 'duurzaamheid', 'zelfvoorzienendheid', 'samenwerken', 'creativiteit' en 'respect voor elkaar en de partners'. Wat dat laatste betreft is de relatie met de gemeente een heel bijzondere. Enigszins toevallig hoorde het toenmalige gemeentebestuur van Boekel van de ambities van een nog nauwelijks georganiseerd burgerinitiatief dat een duurzame gemeenschap wilde stichten. Zo'n experiment wilde de gemeente wel aangaan en daar hoort een constructieve en op oplossing gerichte houding bij. De gunfactor was er dus in het begin, maar bleek nog geen garantie voor de gehele planperiode. De politiek-bestuurlijke levensduur van vier jaar met wisselende partijen en bestuurders bood niet altijd voldoende commitment en continuïteit. Dat vroeg veel van het takt van de trekkers van Ecodorp (rust bewaren, open blijven staan, correct in de omgang en in contact blijven). Uiteindelijk betaalde die houding zich uit. Naast takt is ook een strategische basishouding van 'met de stroom meevaren' bepalend voor het succes. Dat hangt samen met wat eerder genoemd is: het besef van de contextafhankelijkheid. Door steeds te kijken naar wat er op het pad van de gemeenschap komt en daar vanuit een bredere visie slim op in te spelen, weten de initiatiefnemers de context als het ware zelf te creëren. Dat is uit oogpunt van transitie misschien wel van de grootste betekenis. Ook als het ergens minder soepel loopt, of zelfs als er sprake is van weerstand, dan is het kunst de situatie een positieve wending te geven. Daar is hulp, steun en partnerschap voor nodig. En ook die heeft Ecodorp Boekel weten te krijgen. Met name door stelselmatig in het begin van de denk- en doeprocessen samen te werken met innovatie-experts, die deel uitmaken van in de praktijk sterk conserverende organisaties en instituties. De inspiratie en het enthousiasme van deze innovatie-experts alsmede de positieve wisselwerking met de Ecodorpers leidde ertoe dat langzaam maar zeker het geloof in het goede van het nieuws ook gedeeld werd door de besluitvormers van deze organisaties. Op die manier kunnen afstand en zelfs weerstand stap-voor-stap worden omgebogen in gelijkwaardig partnerschap.

5.5 De coöperatieve geest daalt neer

De coöperatieve geest waart weer rond. Dat is niet voor het eerst, maar hij verschijnt wel in een andere gedaante. Wat deze tijdgeesten met elkaar delen is een grondig verzet tegen gegroeide bestuurlijke en vooral economische verhoudingen. Een verzet dat uitmondt in gezamenlijke kracht, dat een antwoord biedt op de grote vraag: *“Waar gaat het naartoe met de wereld en hoe integreren we brokjes kennis en motivatie tot iets wat in staat is die wereld beter en mooier te maken?”*

Laat ik beginnen met een paar kenmerken van een coöperatie. Het gaat om collectieven van burgers die zich rond een bepaald maatschappelijk doel scharen, die dus dezelfde kernbelangen hebben en bereid zijn door samenwerking beter (en meer) te produceren om het vervolgens op een eerlijke manier met elkaar te kunnen delen. Gezamenlijkheid ontstaat dus in het proces van waardetoevoeging en mondt uit in een resultaat waarin ieders aandeel zichtbaar is. Tine de Moor laat in haar oratie zien dat in de geschiedenis sprake is geweest van drie golven van coöperatief denken⁸⁵. De gilden in de Middeleeuwen waren het eerste instituut dat ontstond als bundeling van krachten tegen de machtige autoriteiten die tot dan toe verantwoordelijk waren voor een lage kwaliteit tegen een eveneens lage prijs. Hun vakmanschap moest beloond, zo werd gedacht. Onderling vertrouwen vormde de basis en 'free riders' moesten worden gecontroleerd. Dit was en is ook precies het probleem. Burgercollectieven zijn innovatief en gericht op resultaat, en niet op controle op de naleving. Veel genootschappen verdwenen juist omdat doel en middel met elkaar werden verward. De tweede periode is die van de industrialisatie. In de 18e en tweede helft van de 19e eeuw tot de jaren '20 uit de vorige eeuw ontstonden als reactie op liberalisering en privatisering allerlei initiatieven die opkwamen voor gemeenschappelijk eigendom van land of andere productiemiddelen. In 1811 werd op het Friese platteland bij Achlum het eerste coöperatieve waarborgfonds opgericht, de grondlegger voor het huidige verzekeringsconcern Achmea. Ook de Rabobank als fusie van Raiffeisenbank en Boerenleenbank ontleent z'n geschiedenis aan de boeren die gelden konden sparen en uitlenen aan elkaar. Vanaf het laatste deel van de 20e eeuw tot op heden is sprake van een groei van de coöperatieve geest, en wel over de volle breedte van de maatschappij.

⁸⁵ Tine de Moor (2013) Homo cooperans; instituties voor collectieve actie en de solidaire samenleving. Universiteit van Utrecht.

Deze ontstond nu vooral op het platteland en in de krimpregio's, die het meeste last hadden van schaarste aan voorzieningen (winkels, scholen) en vervoer. In deze gebieden werden als eerste de effecten van economisch beleid, marktfalen en crisis zichtbaar. Inmiddels gaat het niet alleen maar om bestrijding van schaarste, maar om meer: men wil een andere, duurzame samenleving, een andere wereld. Interessant is dat deze nieuwe coöperaties (energie, voeding, zorg, infrastructuur) multigenerationeel zijn, cross-ideologisch en niet politiek gekleurd. Initiatiefnemers willen zelf aan het stuur zitten en niet geleid worden door geprofessionaliseerde organisaties (overheid, bedrijven).

Deze geschiedenis vormt een mooi bruggetje naar een geweldig interessant collectief initiatief in de provincie Friesland. De provincie waar coöperaties als Achmea en FrieslandCampina zijn ontstaan en die nu door fusies grote (wereld)spelers op de geliberaliseerde markt zijn. Het initiatief waar ik op doel, bevindt zich nota bene in de oude 'Molkefabryk' in Burgum, die z'n deuren in 2001 heeft moeten sluiten, een lange tijd leeg heeft gestaan, maar een nieuwe bestemming aan het krijgen is. Daarin heeft zich onlangs het bedrijf &Uzelf gevestigd dat heel verschillende MKB-bedrijven (bouw, dienstverlening, facilitair, schoonmaak, detailhandel, zorg) uit de hele provincie bevrageet, begeleidt, adviseert, ondersteunt, coacht en inspireert op een zodanige wijze dat zij in staat zijn om de doodlopende weg waarop zij zaten te verlaten en om (weer) bij hun potentieel te komen. De zaak weer 'kloppend maken', 'coherent maken', heet het. Het komt erop neer dat de ondernemers de kracht uit het verleden door weten te zetten naar de toekomst, door een nieuw evenwicht te vinden tussen abstracte visie/concrete uitvoering en organisatie van binnen/performance naar buiten. Dat is een gezamenlijk proces, gebaseerd op wederzijds vertrouwen, waarin moed en kwetsbaarheid op tafel liggen, maar nodig zijn om te komen tot creatieve en effectieve vragen en antwoorden. De sfeer van samenhang en vertrouwen leidt niet alleen tot een positieve draai naar de toekomst, maar ook tot een hernieuwde balans tussen privésituatie en sociaal impactvol zijn in het bedrijf. De coöperatieve geest ontstaat c.q. wordt sterker, omdat de één-op-één relaties met &Uzelf langzamerhand overgaan in een dichter, horizontaler netwerk van ondernemers die zich tot elkaar gaan verhouden, van elkaar leren en regelmatig samenwerken, ook al bedrijven ze dezelfde 'sport'. Zo ontstaat stap voor stap een veerkrachtig netwerk op provinciaal niveau van innovatieve ondernemers die 'bewust in de tijd staan' en een betekenisvolle plaats in de wereld willen innemen.

De oude Molkefabryk, een stuk oud industrieel erfgoed met een verwijzing naar de tijd dat gemeenschapsvorming en het coöperatieve gevoel nog werkzaam waren, blijkt de uitgelezen plek te zijn geworden 'waar kennelijk de dingen moeten samenvallen': het gevoel van eenvoud, multifunctionaliteit van innovatieve ondernemers en de culturele instellingen. Alles in een poging om particuliere en publieke belangen op dorpsniveau weer met elkaar te verbinden, maar ook om een regionaal netwerk van MKB'ers te ontwikkelen, dat steeds verder groeit door samenwerking met andere partijen.

Deze casus is slechts een voorbeeld van een nieuwe beweging bij het realiseren van individuele potenties van burgers/ondernemers in een zelf te creëren collectieve setting. Een setting, waarbij private en publieke belangen heel goed samen blijken te kunnen gaan. Hoe tegenstrijdig dat ook mag klinken, ondanks de groei van deze nieuwe beweging, lijken de condities voor coöperatief ondernemen juist te verslechteren door vennootschapsgeoriënteerde wetgeving en een grote maatschappelijke onbekendheid met coöperatief ondernemen⁸⁶. Duidelijk is dat het geluid van coöperaties moet worden vergroot, zodat het draagvlak toeneemt en kaders voor realisatie verbeteren. Daarom is met name bij traditionele instellingen als overheid en banken een groeiende bewustzijnsontwikkeling hard nodig. Immers, in tegenstelling tot veel andere rechtsvormen kan de coöperatie tot veel meer zeggenschap en betrokkenheid van burgers leiden. Collectieve initiatieven gericht op duurzame verbeteringen van onze leefomgeving zijn meer dan gewenst.

⁸⁶ Nieuwjaarsboodschap op 1 januari 2019 Blik op de toekomst van voorzitter Arjen van Nuland van het kenniscentrum voor coöperatief ondernemen NCR.

- Arendt, H. (1954)** *De crisis in de cultuur; haar sociale en politieke betekenis*. Uitgeverij Kok Agora Kampen en Pelckmans Kapellen.
- Banksy (2011)** *Wall and Piece*. The Random House Group Limited, London.
- Beck, D. en C.C. Cowan (2014)** *Spiral dynamics; waarden, leiderschap en veranderingen in een dynamisch model*. Uitgeverij Altamira, Haarlem.
- Berg, M. van den (2020)** *STOP; stopstrategie voor organisaties*. Thema Uitgeverij Schouten & Nelissen, Zaltbommel.
- Bregman, R. (2019)** *De meeste mensen deugen; een nieuwe geschiedenis van de mens*. De Correspondent.
- Commissie Van Dam- Parlementaire ondervragingscommissie Kinderopvangtoeslag (2020)** *Ongekend onrecht*. Den Haag.
- Caudron., J. (2019)** *De wereld is rond; een optimistisch masterplan voor de transformatie van business en maatschappij*. Uitgeverij Pelckmans Pro, Kalmthout (BE).
- Damasio, A. (2018)** *De vreemde orde der dingen; het leven, het gevoel en het ontstaan van culturen*. Uitgeverij Wereldbibliotheek, Amsterdam.
- Delden, P. (2009)** *Sterke netwerken; ketensamenwerking in de publieke dienstverlening*. Uitgeverij Van Gennep, Amsterdam.
- Ellsworth-Jones, W. (2012)** *Banksy, de man achter de muur. Ongeautoriseerde biografie*. Lebowski Publishers, Amsterdam.
- Hartog Jager, H. den (2014)** *Het streven; kan hedendaagse kunst de wereld verbeteren?* Uitgeverij Athenaeum, Polak & Van Gennep, Amsterdam.
- Heijne, B. (2020)** *Mens/onmens*. Uitgeverij Prometheus, Amsterdam.
- Jacobs, J. (1961)** *Death and life of great American cities*. Vintage books, New York.
- Jonas, H. (2011)** *Het principe verantwoordelijkheid; onderzoek naar een ethiek voor de technologische civilisatie*. Uitgeverij IJzer, Utrecht.
- Klundert, B. van de (2013)** *Op zoek naar onze natuur; perspectieven voor wildernis*. Innovatienetwerk, Utrecht.
- Latour, B. (2017)** *Oog in oog met Gaia; acht lezingen over het nieuwe klimaatregime*. Octavo, Den Haag.
- Lefort, C. (2016)** *Wat is politiek?* Uitgeverij Boom Klassiek, Amsterdam.
- Long, R. (2003)** *Walking the line*. Thames & Hudson Publishers, New York.
- Neiman, S. (2011)** *Morele helderheid; goed en kwaad in de 21^e eeuw*. Uitgeverij Ambo/Anthos, Amsterdam.
- Moor, Tine, de (20113)** *Homo cooperans; instituties voor collectieve en de solidaire samenleving*. Universiteit van Utrecht (oratie).
- Morton, T. (2016)** *Duistere ecologie*. Uitgeverij Boom, Amsterdam.
- Morton, T. (2018)** *Ecologisch wezen*. Uitgeverij Ten Have, Utrecht.
- MVO Nederland (2014)** *Hoe duurzaam is Nederland? Een analyse van duurzaamheidvraagstukken in de Nederlandse economie*. Utrecht.
- Musterd, S. en Z. Kovács (eds.) (2013)** *Place-making and Policies for Competitive Cities*. John Wiley & Sons. Ltd. Oxford.
- Neiman, S. (2017)** *Verzet en rede; in tijden van nepnieuws*, Uitgeverij Lemniscaat, Rotterdam.
- Nuland, A. van (2019)** *Blik op de toekomst*. Kenniscentrum voor coöperatief ondernemen NCR.
- Nussbaum, M. (2004)** *Oplevingen van het denken; over menselijke emoties*. Uitgeverij Ambo, Amsterdam.
- Nussbaum, M. (2012)** *Mogelijkheden scheppen; een nieuwe benadering van de menselijke ontwikkeling*. Uitgeverij Ambo/Anthos, Amsterdam.
- Oosterling, H. (2016)** *Waar geen wil is, is een weg; doemdenken tussen Europa en Japan*. Boom Uitgeverij, Amsterdam.
- Pater, B.C en H. van der Wusten (1996)** *Het geografische huis; de opbouw van een wetenschap*. Uitgeverij Coutinho, Bussum.
- Piketty, T. (2014)** *Kapitaal in de 21^e eeuw*. Uitgeverij De Bezige Bij, Amsterdam.
- Platform 31 (2020)** *Jaarplan 2020, werken aan maatschappelijke vraagstukken van vandaag en morgen*. Den Haag.
- Platform 31 (2020)** *Organisatienetwerken van waarde*. Den Haag.
- Rapport Tijdelijke Commissie Uitvoeringsorganisaties, de Commissie Bosman (2021)** *Klem tussen balie en beleid*. Den Haag.
- Raworth, K. (2017)** *Donut economie; in zeven stappen naar een economie voor de 21^e eeuw*. Uitgeverij Nieuw Amsterdam, Amsterdam.
- Sinek, S. (2012)** *Begin met het waarom; de gouden cirkel van ondernemen*. Business bibliotheek. Amsterdam.
- Sloterdijk, P. (1998, 2004)** *Sferen; Bellen, Globes, Schuim*. Uitgeverij Boom, Amsterdam.
- Solnit, R. (2001)** *Wanderlust; een filosofische geschiedenis van wandelen*. Uitgeverij Nijgh & Van Ditmar, Amsterdam.

Tinneveld, R en Y. Denier (red.) (2015) *Martha Nussbaum; filosofie als activisme.*

Uitgeverij Klement/Pelckmans, Zoetermeer.

Tuan, Yi-Fu (1974) *Topophilia; A Study of Environmental Perception, Attitudes en Values.* Columbia University Press, New York.

Verenigde Naties (1987) *Report on the World Commission on Environment and Development Our Common Future.*

Volberda, H, K. Heij en M. Bosma (2019) *Innovatie Jij.Nu; niet de robots maar wij zijn aanzet.* Uitgeverij Boom Management Impact, Amsterdam.

Universiteit van Gotenburg (2021) *Democracy Report: Autocratization surges, resistance grows.* Gotenborg.

Ijseling, H. (2020) *Beziel en bezielend onderwijs; pedagogiek van onderbreking en verbinding.* Lectorale rede gehouden aan de Thomas More Hogeschool in Rotterdam.

Dit boek is mede tot stand gekomen:

maud quaedvlieg
beeldend kunstenaar

&Uzelf.

Crisis of kruispunt, 25 gedachtenissen voor leiders die geen tijd denken te hebben, Paul Misdorp, ISBN 978 94631 7048 2

Open deuren. Voor leiders die denken te veranderen, Paul Misdorp, ISBN 978 90827 3121 7

Wie echt wil weten hoe onze in alle opzichten problematische samenleving in elkaar steekt, moet dit doorwrochte 'Scherven slijpen' van Paul Misdorp beslist lezen. 'Scherven brengen geluk' is een oud gezegde dat hier aangehaald wordt, want die geven, goed geslepen de mogelijkheid samen een nieuwe vaas, een nieuwe samenleving op te bouwen. Hard nodig want onze samenleving staat op het punt ten onder te gaan aan egoïsme, geweld en hoogmoed ten opzichte van het natuurlijk milieu.

Met grote reserves gelooft Paul Misdorp nog in een mogelijke realisering van een nieuwe samenleving, gebaseerd op democratische samenwerking, een herziene economie en consumptie aangepast aan de beperktheid van de planeet. Hoewel ik zelf dat geloof ben kwijt geraakt – natuurlijk de mens zal het met brandnetels wel overleven – is het de vraag onder welke voorwaarden en met hoevelen we het overleven. Toch kan niemand, ik ook niet, met zo'n overtuiging leven. Daarom citeer ik graag de filosoof Cioran *"Zelfs als wij geen enkele kans meer hebben, moeten we die met beide handen aangrijpen"*. En daarvoor geeft Paul Misdorp de broodnodige handvatten. Dus 'Scherven slijpen' lezen en daarnaar handelen.

Jan de Boer

Voormalig directeur van de Sociale Dienst en de Dienst Welzijn van de Gemeente Leeuwarden. Publicist en veelvuldig spreker over netelige maatschappelijke onderwerpen. Voor sommigen bekend als de 'Jeremia van de 20^e eeuw'.

Paul Misdorp

ISBN 978-90-827312-2-4

9 789082 731224 >